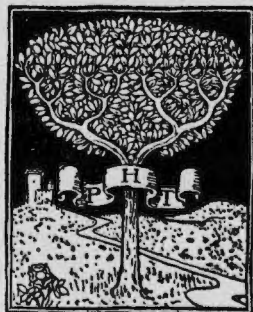

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

UTGIVEN AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

BERTIL BROOMÉ

1955

ÅRGÅNG 53 · HÄFTE 1-2

INNEHÅLL.

	Sid.
Professor BENGT HILDEBRAND, Stockholm:	
Joh. Ax. Almquist 1870—1950. Minnesord	1—7
Direktör JAN CARL ALMQUIST, Stockholm:	
Joh. Ax. Almquists tryckta skrifter. Bibliografisk översikt	8—14
Docent SVEN ULRIC PALME, Uppsala:	
Gustav III och Marmontel. Ett bidrag till det gustavianska skedets opinionshistoria	15—33
Professor ARTUR ATTMAN, Göteborg:	
John Hall & Co:s konkurs	34—45
Fil. dr ARNE HOLMBERG, Stockholm:	
L. A. Ekmarcks anteckningar om Berzelius. Utgivna med inledning och noter	46—60
Arkivassistenten GUNNAR THORNSTRÖM, Vadstena:	
Ett bidrag till Georg Ingelgrens biografi	61—63
Professor JAN ERIC ALMQUIST, Djursholm:	
Samtida anteckningar om adliga ätten Oxehufvud (1573—1625). Utgivna och kommenterade	64—70
Fil. lic. HERMAN SCHÜCK, Stockholm:	
Olof Jonssons i Högsrum ättlingar — en öländsk frälsesläkt	71—95
Stiftsnotarie ERIK HÅRD AF SEGERSTAD, Växjö:	
Släkten Tegnér's stamfader. En rättelse	96

Joh. Ax. Almquist 1870—1950.

Minnesord.

Av Bengt Hildebrand.

När f. d. arkivrådet, filosofie jubeldoktorn Johan Axel Almquist den 28 dec. 1950 vid 80 års ålder slutade sin arbetsamma levnad, miste Personhistoriska Samfundet och dess tidskrift en stor gynnare. Tidigare hade han under mycket lång tid varit en av bådaderas verk-sammaste medarbetare och befordrare. Ehuru drag ur denna hans gärning förut belysts i tidskriften, då han 1943 avgick från sitt 24-åriga ordförandeskap i samfundet (PHT, 42, 1943, s. 1—5), är det allt skäl att här också närmare söka teckna hans levnad och märkliga personlighet.

1—542561. *Personhistorisk tidskrift* 1955

Johan Axel Almqvist föddes den 13 aug. 1870 i Stockholm som son av grosshandlaren och bruksägaren Bernhard Almqvist och Hedda Wihlborg. När Johan A. var student tryckte han i Örnbergs femte del av Svenska ättartal (1889) sin antavla i fyra led, och där (s. 66 f.) kan man således få en yttre översikt av hans arvsanlag. Ovanför fadern är det närmast prästblod: farfadern var den bekante biskopen Eric A. A. i Härnösand, farfars far teologen professor Eric J. A. i Uppsala, i sin tur son av prosten Abraham A. i Täby, Uppland. Släkten och namnet komma från det uppländska Almunge. Självy har Johan A. utrett släktens tidigare allmogeanor i sitt 1916 utkomna lilla arbete om »Kontraktsprosten Abraham Almqvists (f. 1699, † 1760) fäderne- och modernehärstamning». Oaktat det begränsade i titeln gav han i själva verket här en av de metodiskt viktigaste och lärorikaste släktböcker vi äga, genom den ingående redovisningen för det ofta mycket speciella och svårbehandlade arkivmaterial, som han här använt. Antavlan visar vidare farmoderns släkt, Merckel, med präst- och borgarblod från huvudstaden. På modernet, Wihlborg, stammade Johan A. däremot från borgarsläkter i Ystad, Kristianstad och Malmö. De vackra porträtten i hans salong av borgmästaren Mårten Krutmeijer och hans maka Anna Maria Münter (ättling av en stor patriciersläkt från Lübeck) vittnade om denna samhörighet. A:s mormor, f. Wegelin, åter var sondotter av en brukspatron med baltiskt-tyskt blod och dotterdotter av en kungl. munsänk, J. G. Löf. Bönder, präster och borgare alltså, men egendomligt nog inget adelsblod hos denne forskare, som kom att i utomordentlig grad bidra till kunskapen om just den svenska adelns personhistoria i gången tid.

Från hemmet medförde Johan A. många värdefulla andliga arv, främst kulturtraditionen från en av våra stora och berömda kultursläkter. Åt den ägnade han också redan i sin ungdom den ståtliga släktbibliografien »Almqvistiana» (1892). Fadern själv var emellertid affärsman, och även denna tradition gick Johan A. i blodet. Den, som under promenad med honom sett honom studera börsnoteringarna i fönster vid Gustav Adolfs torg, fick ett intryck av, hur noga han följde affärslivet. Han satt även som styrelseledamot i Sunds aktiebolag i 26 år (ordf. en längre tid) samt var deputerad i Jernkontoret 1917—37. I yttre mening ärvde han också från fadern en ekonomisk trygghet, som han själv på initierat och klokt sätt ökade, och som gav honom och hans hem de möjligheter till självständighet och yttre pondus, vilka voro så framträdande drag i hans person och miljö. Fädernets teologiska tradition till trots var det

säkerligen från mödernet, som han ärvde något annat; vid sidan av det högintellektuella och världsmannamässiga. Djupast ned i hans personlighet lågo nämligen malmstreck, som sällan kommo i dagen men som funnos där. Hans mor hade tillhört prinsessan Eugénies och professor Waldemar Rudins kretsar med deras varma och ovärldsliga religiositet. De, som hört, med vilken djup vördnad Johan A. nämnde namnet Rudin, ha i detsamma fått en inblick, som Almqvist i sin aristokratiska tillknäppthet eljest sällan gav.

Han studerade i Uppsala — blev student 1889, fil. kand. 1891 samt licentiat och doktor redan 1895. Avhandlingsämnet, »Riksdagen i Gefle 1792», kom att ligga helt vid sidan av hans senare författarlinje, men boken har, som allt vad A. skrev, sitt givna värde. Det har på annat håll (B. Boëthius i K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok, 1951, s. 47—52) med rätta betonats, att vad som främst möter i A:s vetenskapliga författarskap är »kunskapsrikedom, klarhet, fasthet, reda och logisk och organisatorisk fulländning». Det subjektiva och personliga är däremot i allmänhet helt tillbakaträngt. Endast inför ett forum framträdde han också mer personligt — i recensionerna i Personhistorisk tidskrift.

Johan A. började som biblioteksman, på Carolina i Uppsala 1891—95 och på K. biblioteket 1895—1904. Emellertid inskrevs han även i Riksarkivet 1895, blev ordinarie amanuens där 1904, var vice slottsarkivarie 1899—1908, blev e. arkivarie i Riksarkivet 1908, förste arkivarie 1909 och var arkivråd 1920—36. Samtidigt bibehöll han emellertid till sin död en bibliotekspost som chef för H. M. Konungens bibliotek, vilket under hans ledning inflyttade i biblioteksflygeln på slottet. Denna befattning tillträdde han redan 1906 samtidigt hos konung Oscar II och dåvarande kronprins Gustaf. Som monument över A. som biblioteksman stå framför allt två saker. Det ena är hans bibliografiska produktion, med de oumbärliga handböckerna »Sveriges bibliografiska litteratur» (3 bd, 1904—12) och »Svensk genealogisk litteratur» (1905). Det andra minnesmärket är A:s eget bibliotek. Han var, om någon, en bibliofil. Man kunde ibland tala om ganska perifera eller svåråtkomliga skrifter, t. ex. något sällsynt 1600-talstryck, då A:s ansikte lyste upp och det kom med nästan öm röst: »Ja, jag har den.» Sällan har ett privat bibliotek varit av sin ägare så väl känt och så väl utnyttjat. Han hade en utmärkt kortkatalog däröver. Det var sammanköpt med början redan mycket tidigt, och ständigt fortsatte han dess komplettering och förkovran. Tidigare, då bokbindarpriserna voro mera överkomliga, band han hos Hedberg. På senare år köpte han ofta på

auktion eller i antikvariat ett bundet exemplar och sålde sitt häftade. »När andra är så snälla, att de bundit åt en, . . .», var hans stående motivering. Av detta bibliotek har efter hans bortgång redan mycket försålts, på nio bokauktioner (från 2 okt. 1951 till senast 21 jan. 1955). Nästan lika mycket återstår. När de samlade bokauktionskatalogerna en gång komma att föreligga, kommer man att däri ha en ypperlig bibliotekshandbok och ännu ett värdefullt minne av Johan A. Hans syn på bibliotek var visserligen samlarens, men en vetenskapligt verksam samlare, med önskan att levandegöra. Det torde därför vara i hans egen anda, att dessa böcker gå ut igen till andra forskare, som säkerligen alla komma att särskilt värdera, att boken varit i Joh. Ax. A:s ägo.

A:s ovannämnda ekonomiska förtrogenhet och intressen präglade en särskild sida av hans författarskap, som icke alltid tillräckligt framhållits, men som B. Boëthius med sin stora sakkunskap stämplat som pionjärens, särskilt i fråga om vetenskaplig brukshistoria. Hit höra monografierna »Uddeholmsverken» (1899), »Graningeverken» (1909), »Södermanlands läns Kungl. hushållningssällskap 1814—1914» (1—2, 1914) samt »Stockholms stads brandförsäkringskontor 1746—1921» (1921).

I Riksarkivet kom A. tidigt att inriktas på omhändertagande och proveniensmässigt ordnande av de stora centrala ämbetsverkens arkiv. A. var som arkivman en trogen lärjunge till riksarkivarien Emil Hildebrand, som han även personligen högt skattade. I samband med dessa arbeten utgav A. sina monografier om Bergskollegium och Kommerskollegium (1909, 1912—15), där han dels skrev organisationshistoria, dels gav ganska utförliga personalmatriklar, välkända och flitigt använda inom forskningen. I samband med diskussionen om Kammararkivet, redan före dess införlivande 1922 med Riksarkivet, gick A. till en av sina största författargärningar. Det gäller det gigantiska verket »Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen» (4 bd, 1917—23). Vetenskapsakademien belönade verket med stora Letterstedtska medaljen, men det blev även eljest högt skattat. Det var roande att se A:s reaktion, när Fabian Månsson, väl i början av 1930-talet, i Social-Demokraten proklamerade detta verks författare Joh. A. A. som Sveriges störste historiker. För Fabian själv och hans typ hade den starkt konservative A. föga förståelse. Men han var inte okänslig för uppskattningen, och samtidigt såg han komiken i situationen och skrattade gott, när han berättade saken.

Vid tiden för detta arbetes avslutning blev A:s dåvarande chef

Sam. Clason ecklesiastikminister. Johan A. satt därigenom åren 1923—24 som Riksarkivets tf. chef. När Clason, efter att ha återgått till arkivet 1924, avled dec. 1925, väntades det av många, att A. skulle bli hans efterträdare. Han fick emellertid besanna den gamle medeltida perserskalden Omar Khayyåms bekanta ord (i Fitzgeralds övers.): »The worldly hope men set their hearts upon, turns ashes . . . ». Därtill var den nyutnämnde riksarkivarien 1926 hans egen, yngre kusin, Helge Almquist (se PHT 1944—45, s. 1—9). Det finns inget tvivel om, att slaget tog hårt och efter den dagen syntes Johan A. sällan i stora Riksarkivbyggnaden. Han fick sitt eget rum i Kammararkivets lokal, tvärs över Birger Jarlstorg, och ägnade sig nu huvudsakligen åt sina stora forskningsarbeten. Vad som bidrog att lindra situationen var, att Helge A. ingalunda intrigerat sig till platsen och att han uppträdde med utmärkt takt; den, som skriver detta, träffade ganska snart efteråt Helge A. på en mycket animerad middag hos kusinen.

Johan A. fortsatte nu bl. a. sina stora utgivningsarbeten. Han hade redan tidigare skött utgåvan av banden 20—29 av Gustaf den förstes registratur (1902—16) samt påbörjat den 1948 avslutade serien av »Stockholms stads tänkeböcker» för perioden 1492—1500 och 1504—91, tillika med ämbetsboken 1419—1544 och skotteboken 1516—25, inalles 14 band (i 15 häften). B. Boëthius har framhållit, att A. som utgivare ej var filolog eller djupare filologiskt intresserad. Därtill kom, som A. själv plägade påpeka gentemot modern kritik, att en äldre tids utgåvor naturligtvis gjordes efter då allmänt rådande åsikter om ederingstekniken, i mångt och mycket olika den, som nu brukas. Kritik mot A:s edering kom från språkmannahåll (E. Lidén, Tydningar och kritiska anmärkningar till Stockholms äldsta stadsböcker, i: Arkiv för nordisk filologi, 3:e följden, bd 1, 1929, s. 178—215). Det vittnar emellertid om A:s andliga spänstighet och ärlighet, att då hans utgivarkollega (men icke släkting) Daniel Almquist infört rätt stora metodiska ändringar i sina registerpartier (jfr PHT 1951, s. 87), frångick Johan A. sin tidigare uppställning och följde exemplet. Vid sidan av tänkebokseditionen upplade A. en ny stor serie som efterföljare till den om äldre Vasatidens civilförvaltning, nämligen »Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning», varav han medhann att utge tre dubbelband, om Uppland, Södermanland och Östergötland (1931—47). Han hade emellertid i hög grad bearbetat även materialet för Västergötland och Småland. Det är glädjande, att det synes vara sörjt för, att även dessa delar komma att full-

följas och utgivnas. I utförliga recensioner ha de tidigare delarna bedömts av fackmän som Arne Munthe (i PHT 1936, s. 229 ff.) och Sam Hedar (i HT 1948, s. 168—173), till vilkas ingående omdömen här hänvisas. Den svenska topografien, ofta omhändertagen av dilettanter, lider av uppenbara fel och brister. Genom A:s topografiska serier har en helt ny grundval börjat läggas för hithörande forskning. Samtidigt ha dessa verk givetvis det största kameralhistoriska värde. Men även personhistoriskt äro de huvudarbeten. Det förra förde fram en hel, förut föga känd grupp: fogdarna. Båda belysa rikligt adelns och herrgårdarnas historia.

Det är givet, att en så mångsidig och vittomspännande historiker som Johan A. förvärvade om det äldre Sverige personhistoriska kunskaper av enastående omfång. Det var en av huvudsidorna i hans forskarpersonlighet, att han var ytterligt generös med hjälp åt andra. Verk som framför allt fått draga fördel härav, utom Personhistorisk tidskrift, äro Elgenstiernas ättartavlor och Svenskt biografiskt lexikon, både under Boëthius' tid och från 1937, då verket nystartades.

Kanske var personhistorien det fält, där Joh. Ax. Almquist bäst trivdes. För yttre data om hans beröring med Personhistoriska samfundet och tidskriften hänvisas till min tidigare framställning (PHT 1943, s. 1—4). Blott må förhållandena ytterligare belysas. A. läste under min redaktörstid — vi samarbetade i 15 år, 1928—43 — så gott som alla inkomna manuskript. Han var ytterst expedit, återlämnade dem snabbt, alltid med ett koncist och nyanserat omdöme. Med hans kunskaper var detta ovärderligt. Han var också, i varje fall för mig, lätt att samarbeta med. En enda gång voro vi av alldeles motsatta meningar. Det gällde Sven Ågrens »Svensk biografisk uppslagslitteratur» (1929), som A. recenserade (PHT 1930, s. 88—92) starkt kritiskt, medan jag fann den i allt väsentligt bra. Vi sade varandra uppriktigt vår mening, men som A. alltid själv var lojal, togs recensionen självfallet in utan ändring. Vad som eljest mest utmärkte A:s recensioner, särskilt av släktböcker, var, att de voro kvicka och roliga — ett drag, som Sven Lagerbring i sina skrifter införde i svensk historisk litteratur, men som sannerligen inte slagit igenom hos alla efterföljare. Genealogen kanslirådet O. Durchman i Helsingfors sade mig en gång: »Det första jag kastar mig över i ett häfte av PHT, är alltid Almquists recensioner». Märket »Aqut» blev ganska fruktat på sina håll. Men förtjänsten hos recensenten var den, att han satte sitt ämne nog högt för att fordra en verkligt vetenskaplig, kritisk behandling. A. har här gjort ofantlig nytta. Samtidigt

möter man här hans egen person betydligt klarare än på andra håll i hans författarskap. Det är onödigt att citera A:s här ofta gjorda principuttalanden — alla fackmän känna dem, och de förtjäna att ihågkommas också av en senare generation.

Johan A. var en ovanlig personlighet. Man har, i kritisk avsikt, betecknat honom som »överklass», och det var han förvisso: en utpräglad aristokrat till både läggning, sätt och utseende. Naturligtvis hade han en del av felen hos sin typ. Det är sant, att han var avmätt, liksom han kunde vara oböjligt självständig. Men kände man honom närmare framträdde, särskilt när man var i enrum eller i hans hem, helt andra, för omvärlden mindre synliga egenskaper — han besatt t. ex. en utomordentlig, ibland betagande älskvärdhet.

A. hade en rak hållning, ansiktet hade regelbundna, intelligent drag. Jag kan alltid se för mig hans vackra, ädelt formade, vithåriga huvud, avtecknat mot vattnet utanför fönstret i Kammararkivet. Rösten var bestämd och distinkt, han kunde tala i långa, rullande perioder — det hela var oeffterhärmligt och elegant. Hans sirlighet kunde verka högtidlig och allvarlig, men i själva verket hade han inte blott en skarp ironi utan också en lustig humor. Vid sidan av sitt snärtande av andra kunde han visa verklig godhet, liksom han, också när det gällde andras personliga problem, visade en fin klokhet och omdömesgillhet. Märkvärdigt var att denna enastående arbetsmänniska aldrig verkade jäktad. I sitt med utsökt smak möblerade, grandiosa hem i Hovslagargatan 5 B — med utsikt från hans arbetsrum över Nybroviken — rörde han sig bland familjeporträtten och bokskatterna med gammaldags grace och med stor och öppen vänlighet. Han var en värdefull människa — alltid gick man rikare från ett samtal med honom. Yttre popularitet sökte han aldrig. Den krets, som stod honom nära, skall alltid minnas honom som en oförgätlig, högt skattad, oersättlig vän.

Joh. Ax. Almquists tryckta skrifter.

Bibliografisk översikt.¹

Av Jan Carl Almquist.

1. Anträd i 4:e ledet, med 16 förfäder, för studenten Johan Ax. Almquist (Sv. ättartal, utg. av V. Örnberg, 5, 1889, s. 66—67).
2. [Släkten] Almquist (från Almunge) (ibid., 5, 1889, s. 103—112).
3. [Släkten] Kullberg (från Skåne) (ibid., 5, 1889, s. 298—299).
4. [Släkten] Schméer. † 1840 (ibid., 6, 1890, s. 341—346).
5. [Släkten] Wihlborg (ibid., 6, 1890, s. 413—419).
6. [Art. »Från allmänheten» rör. vissa förhållanden i Uppsala] (Vårt land 22 maj 1890. Sign.: Konservative studenter).
7. Stadgar för studenternas diskussionsförbund, antagna okt. 1890 och febr. 1891 [anon., tills. m. Karl Hildebrand], 1891. (2) + 4 + (2) s.
8. Almquistiana eller förteckning på de tryckta arbeten, som författats eller utgifvits af medlemmar af den från kyrkovärden Erich Abrahamsson i Löfsta af Almunge socken och Upland härstammande släkten Almquist. Bibliografiskt försök. 1892. XII + 293 + (2) s. (tr. i 100 numrerade ex.). 4:o.
9. Gustaf den tredjes historia. [Rec. av A. Fryxells Berättelser ur sv. historien, fortsatta af O. Sjögren. D. 47—48. Gustaf III:s regering. 1891—92.] (Nord. tidskr. 1893, s. 236—244. Sign.: Aqut).
10. Riksdagen i Gefle 1792. Akad. afh. 1895. 208 s.
11. Werner von Rosenfeldt (Sammlaren, 1896, s. 75—114; äv. sep.).
12. Hyresskatt. [Rubr. »Från allmänheten»] (Stockholms dagblad, afton-uppl., 17 febr. 1896; anon.).
13. Rec. av V. Örnberg, Sv. ättartal, 11, 1896 (Sv. dagbl. 1897. — Datum för tidningsnumret okänt).
14. Rec. av J. Böttiger, Svenska statens samling af väfda tapeter, 1—4, 1895—98 (HT, 18, 1898. Öfv. o. gr., s. 61—64. Sign.: Aqut).
15. Rec. av V. Örnberg, Sv. ättartal, 12, 1898 (Nya dagl. allehanda, 23 april 1898. Sign.: Aqut).
16. Uddeholmsverken. Historisk skildring. 1899. VIII + 523 s. + 5 gr. kartor + 10 pl. + 10 portr. + 2 slägttabeller.
17. En hittills okänd paleotyp rörande Sverige (HT, 19, 1899, s. 328—329. Sign.: Aqut).
18. [Inledn. t.] F. R. Martin, Svenska kungliga gåfvor till ryske zaren 1647—1699. Silfverskatter i kejsrerliga skattkammaren i Moskva. 1899. VI s. (tr. i 125 ex.) Fol.
19. [Ävd., som berör Sverige i] Jahresberichte der Geschichtswissenschaft im Auftrage der Historischen Gesellschaft in Berlin. Jahrg. 23, Berlin 1900, — Jahrg. 28, Berlin 1905.

¹ Då tryckort och format ej utsatts, äro de resp. Sthlm och 8:o. — I bibliografien nedan äro icke upptagna en del administrativa redogörelser, som författats, utgivits eller underskrivits av J. A. A.

20. Svenska silfverskatter i Moskva [Rec. av F. R. Martins ovan nr 18 nämnda arbete.] (HT, 20, 1900, s. 106—108. Sign.: -u-).
21. Samtida skrifter rörande Sveriges förhållande till främmande makter. Suppl. 2 [1487—1867] 1901. 132 s. (Äv. i KB:s Handl., 23, 1901, s. 1—132).
22. Berättelse om en forskningsresa till Östersjöprovinserna. (Meddel. fr. sv. RA 1902, N. F. 1: 1—2, s. 19—38. Äv. sep.).
23. Rec. av B. Lundstedt, Sveriges periodiska litteratur, 1—3, 1895—1902 (HT, 22, 1902. Öfv. o. gr., s. 69—75. Sign.: Aqut).
24. Samtida berättelser om Sveriges krig. Suppl. 2 [1536—1814]. 1902. 116 s. (Även i KB:s Handl., 24, 1902, s. 1—64, och 25, 1903, s. 65—116).
25. Rec. av K. A. K:son och Gustaf C:son Leijonhufvud, Ny svensk släktbok, h. 4—6, 1903 (PHT, 6, 1904, s. 107—109. Sign.: -qu-).
26. Nordiska museets pergamentsbref från tiden före år 1600 [1367—1599]. Med angifvande af innehållet förtecknade. 1904. (Även i Meddel. från Nord. museet, 1902, tr. 1904, s. 147—183).
27. Förteckning öfver tryckta skrifter angående Kungliga biblioteket i Stockholm. 1904. 24 s.
28. Sveriges bibliografiska litteratur. Förtecknad. D. 1—3. 1904—12. VIII, 320, 493, 269 s. (Även i KB:s Handl., D. 26—33).
29. Uppfostringssällskapet (HT, 25, 1905, s. 127—152; även sep., 26 s., i 30 ex.).
30. Rec. av V. Örnberg, Sv. ättartal, 13, 1905 (PHT, 7, 1905, s. 149—150. Sign.: Aqut).
31. Svensk genealogisk litteratur. Förtecknad. 1905. 78 s. (Även i Skr. o. handl., utg. gm Sv. autografsällskapet, 7).
32. »Det svenska arkivet» i Riga (HT, 27, 1907, s. 108—111. Sign.: Aqut).
33. [Art.] Graningeverken (Nord. familjebok, 2:a uppl., 10, sp. 128—130, 1908. Sign.: Aqut).
34. Hans Majestät konung Oscar II:s genom trycket utgifna skrifter 1849—1907. 1908. 57 s. (Variant: Framlidne Hans Majestät . . ., 1849—1907, bibliografiskt förtecknande. Bologna 1908. 52 s.).
35. Graningeverken. Historisk skildring. 1909. 241 s. + 22 portr. o. ill. + 2 kartor. Stor 4:o.
36. Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637—1857. Administrativa och biografiska anteckningar. 1909. 321 + (1) s. (Meddel. fr. sv. RA, N. F., II: 3. Även sep. i 50 ex.).
37. Rec. av Th. Nordström & M. Dahlander, Örebro slotts byggnadshistoria, 1908 (HT, 30, 1910, s. 228—230. Sign.: Aqut).
38. [Art.] Järnväg (Nord. familjebok, 2:a uppl., 13, 1910, sp. 420—421. Sign.: Aqut).
39. Släkten Almquist år 1911. 7 + (1) s. (tr. i 20 ex.). Sep. ur Sv. släktkalendern, utg. av G. Elgenstierna, 1, 1912, tr. 1911.
40. Rec. av G. Indebetou, Petrus Arosenius' stamträd, upprättadt år 1911, 1911, & Släktmötet på Skansen den 13 maj 1911, 1911 (PHT, 14, 1912, s. 79—80. Sign.: Aqut).
41. Fögderiindelningen i Sverige 1540—1628 och kammararkivets landskapshandlingar. En orientering och ett förslag (Bibliogr. under-

- sökn:ar, tillägn. Claes Annerstedt på hans sjuttiofemsårdag, 1914, s. 11—49. 4:o. Även sep.).
42. Kommerskollegium och riksens ständers manufakturkontor samt konsulsstaten. Administrativa och biografiska anteckningar. 1912—15. XII + 688 s. (Meddel. fr. sv. RA, N. F., II: 4. Även sep. i 50 ex.).
 43. Södermanlands läns kungl. hushållningssällskap 1814—1914: D. 1—2. 1914. (2) + VI + 406 + (2) s.; (2) + VI + 427 + (1) s.; m. ett flertal portr. o. ill.
 44. Rec. av W. A. Unander, Unander-Smaræus, Genealogi med biografier, 1914 (PHT, 17, 1915, s. 79—81. Sign.: Aqu).
 45. Kontraktsprosten Abraham Almquists (f. 1699, † 1760) fäderne- och modernehärstamning. Anteckningar. 1916. 67 + (1) s., m. 6 bil. (tr. som manusk. i 100 ex.).
 46. Eric Abraham Almquist (1767—1830). Biografiska data. 1917. 16 s., m. 2 portr. i texten (tr. i 50 ex.) (Även, ehuru något avkortad, i SBL, 1, 1918, s. 462—473).
 47. Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen. D. 1—4. 1917, 1919—22, 1917—22, 1922—23. VIII + 400 s.; VIII + 688 s.; VIII + 355 s.; IV + 488 s. (Meddel. fr. svenska RA, N. F., II: 6).
 48. Lefnadsdata [rör. Hedda Martina Almquist, född Wihlborg] (Till fru Hedda Almquists minne, 1918, s. 8—11, m. 3 portr. Sign.: J. A.).
 49. Rec. av Samtida skrifter rörande Sveriges förhållande till främmande makter och Sveriges krig. Suppl. av A. Jørgensen, Hfors 1919 (HT, 39, 1919, s. 37—39. Sign.: -x-).
 50. Rec. av J. Pauli, Adliga ätten Pauli, 1920 (PHT, 21, 1920, s. 229—232. Sign.: -u-).
 51. Rec. av G. Indebetou, Bergshögskolans elever under dess första 100-årsperiod, 1919 (PHT, 21, 1920, s. 67—68. Sign.: Aqu).
 52. Rec. av A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare, 1, 1920 (PHT, 21, 1920, s. 222—224. Sign.: -u-).
 53. Rec. av Anders Schönbergs brev till bergsrådet Adlerwald, utg. av S. Kellin, 1920, & En Stockholmskrönika, ur C. C. Gjörwells brev, utg. av O. Sylwan, 1920 (PHT, 21, 1920, s. 217—218. Sign.: -u-).
 54. Stockholms stads brandförsäkringskontor 1746—1921. Historisk skildring. 1921. XII + 712 s. + 1 pl., många ill. o. portr. 4:o. Omtr. delvis i »Det svenska eldsläckningsväsendet», 1931.
 55. Rec. av E. W. Dahlgren, Ätten De Geer, 1920, & C. G. G. De Geer, Katalog över porträttsamlingen, tillhörig caput för familjen De Geer af Finspong, 1920 (PHT, 22, 1921, s. 153—156. Sign.: -qu-).
 56. E. H. Malmsten † (HT, 42, 1922, s. 251—252. Sign.: Aqu).
 57. Rec. av C. Sjöström & V. Ljungfors, Smålands nation i Lund 1668—1921, 1922 (PHT, 23, 1922, s. 91—92. Sign.: -qu-).
 58. Rec. av Göteborgs jubileumspublikationer, 11—12 (PHT, 24, 1923, s. 250—251. Sign.: Aqu).
 59. [Art.] Axel Eriksson (Bielke) (SBL, 4, 1924, s. 182—185).
 60. Rec. av E. von Post, Adliga och friherrliga ätterna Hierta, 1924 (PHT, 25, 1924, s. 193. Sign.: Aqu).

61. Rec. av B. Steckzén, Scharinska firman 1824—1924, 1924 (PHT, 25, 1924, s. 194—195. Sign.: Aqut).
62. Rec. av J. Stårck, Stårckska släktboken, 1, 1924 (PHT, 25, 1924, s. 195—196. Sign.: Aqut).
63. Det stadshistoriska institutet (Tidskr. for retsvidenskap, 1925, s. 410—413).
64. Rec. av B. Nordwall, Några anteckningar om släkten Nordwall, 1926 (PHT, 26, 1925, s. 207—209. Sign.: Aqut).
65. Rec. av V. Reh binder, Ätten Reh binder genom åtta sekler, Oslo 1925 (PHT, 26, 1925, s. 209—212. Sign.: Aqut).
66. Rec. av W. Thesleff, Släkten Thesleff 1595—1925, Hfors 1925 (PHT, 26, 1925, s. 212—213. Sign.: Aqut).
67. Rec. av Folke Johnsson, En släkt från Göinge, 1926 (PHT, 27, 1926, s. 202—203. Sign.: Aqut).
68. Rec. av F. M. Stackelberg, Bidrag till släkten Stackelbergs historia 1923, & O. M. Stackelberg, Bilder aus der Vergangenheit eines baltischen Geschlechts, 1925 (PHT, 27, 1926, s. 205—206. Sign.: Aqut).
69. Rec. av B. Nordwalls under nr 64 a. a., 2:a utvidg. uppl. (PHT, 27, 1926, s. 210—211. Sign.: Aqut).
70. Rec. av Minnesskrift, utg. av Nationalekonomiska fören., 1927 (PHT, 27, 1926, s. 211—212. Sign.: Aqut).
71. Rec. av Sveriges riddarhus, red. av C. Hallendorff, 1926 (PHT, 28, 1927, s. 167—168. Sign.: Aqut).
72. Rec. av A. A:son Sjögreen, Anteckningar om släkten Sjögreen, 1927 (PHT, 28, 1927, s. 175—176. Sign.: Aqut).
73. Rec. av E. Liljedahl, Anor och minnen, 1927 (PHT, 28, 1927, s. 176—178. Sign.: Aqut).
74. Rec. av C. Afzelius, Afze Larsson i Afzegården, Broddetorp, och hans ättlingar, 1927 (PHT, 29, 1928, s. 137—138. Sign.: Aqut).
75. Medd. ang. Acta Wrangeliana, Dorpat 1928 (PHT, 29, 1928, s. 255. Sign.: Aqut).
76. Medd. ang. J. Johansson, Noraskogs arkiv, 5—6 (PHT, 29, 1928, s. 255—256. Sign.: Aqut).
77. Rec. av P. Hegardt, Biografiska anteckningar om släkten Hegardt, 1928 (PHT, 29, 1928, s. 260. Sign.: Aqut).
78. Rec. av H. Alm, Släkten Alm från Örebro, 1928 (PHT, 30, 1929, s. 151—152. Sign.: Aqut).
79. Rec. av W. Hjelmman, Uppgifter ang. släkten Hjelmman i Finland, Hfors 1929 (PHT, 30, 1929, s. 153—154. Sign.: Aqut).
80. Rec. av L. Gripenberg, Tillägg till anteckningar om släkten Gripenberg, Hfors 1928 (PHT, 30, 1929, s. 154. Sign.: Aqut).
81. Rec. av A. G. Petersson, Släkten Smedberg, 1928 (PHT, 30, 1929, s. 157—158. Sign.: Aqut).
82. Rec. av H. Schück, Lars Salvius, 1929 (PHT, 30, 1929, s. 235—236. Sign.: Aqut).
83. Rec. av F. Wernstedt, Ståthållaren Christoffer Wernstedt 1542—1627, 1929 (PHT, 30, 1929, s. 236—238. Sign.: Aqut).
84. Rec. av A. G. Petersson, Karlskoga klockare-, kyrkvårds- och kyrkoväktarekrönika, 1929 (PHT, 30, 1929, s. 253. Sign.: Aqut).

85. Rec. av S. Ågren, Svensk biografisk uppslagslitteratur, 1929 (PHT, 31, 1930, s. 88—92. Sign.: Aqut).
86. Rec. av A. Quist, Ösmo, 1—2, 1930 (PHT, 31, 1930, s. 213—216. Sign.: Aqut).
87. Rec. av J. Bromé, Karlskrona stads historia, 1 o. 3, 1930 (PHT, 31, 1930, s. 220—221. Sign.: Aqut).
88. Rec. av Thure Johansson, Anders Ols ättlingar, 1930 (PHT, 31, 1930, s. 222—224. Sign.: Aqut).
89. Rec. av A. G. Petersson, Bergsmansgården Väsby i Bjurkärn, 1930, & dens., Alkvetterns säteri i Bjurkärn, 1930 (PHT, 31, 1930, s. 232—234. Sign.: Aqut).
90. Rec. av J. Rudbeck, Kanslirådet Karl Fredrik Eckleff, 1930 (PHT, 31, 1930, s. 234—235. Sign.: Aqut).
91. Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden, med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. 1: 1—2, 2: 1—2, 3: 1—2. 1931, 1934—35, 1947. XXVIII, 1028 s.; X, 808 s.; XIV, 1239 s. (Skrifter, utg. av svenska RA, 1.).
92. Rec. av A. R. Cederberg, Heinrich Fick, Tartu-Dorpat 1930 (PHT, 32, 1931, s. 86—88. Sign.: Aqut).
93. Rec. av L. M. Bååth & A. Munthe, Kungl. Statskontoret 1680—1930, 1930 (PHT, 32, 1931, s. 94—96. Sign.: Aqut).
94. Rec. av R. Wagnsson, Släkten Wagnsson, 1929 (PHT, 32, 1931, s. 109—110. Sign.: Aqut).
95. Rec. av Acta Wrangeliana, Dorpat 1928—30 (PHT, 32, 1931, s. 115—116. Sign.: Aqut).
96. Rec. av R. von Frenckell, Der finnische Zweig des Geschlechts Frenckell und von Frenckell, Hfors 1930 (PHT, 32, 1931, s. 120—121. Sign.: Aqut).
97. Rec. av E. E. Areen, Min släkts öden. En krönika om fränder i möderneled, utg. av Oscar och Helena Larsons släktförening, 1930 (PHT, 32, 1931, s. 123—124. Sign.: Aqut).
98. Rec. av B. Wedberg, Jan Eric Palmsvärd, 1931 (PHT, 32, 1931, s. 246—248. Sign.: Aqut).
99. Rec. av C. A. Landberg, En bergsmanssläkt från Värmland, 1931 (PHT, 32, 1931, s. 279. Sign.: Aqut).
100. Rec. av P. Persson, Refsunds socken i Jämtlands län, 1923, m. fl. sockenbeskr. (PHT, 32, 1931, s. 282. Sign.: Aqut).
101. Rec. av P. Nyberg, Sibbo sockens historia, 1, 1931 (PHT, 33, 1932, s. 125—129. Sign.: Aqut).
102. Rec. av L. & Å. Munthe, Släkten Munthe i Sverige, 1931 (PHT, 33, 1932, s. 138—140. Sign.: Aqut).
103. Rec. av Festskrift till Verner Söderberg, 1932 (PHT, 33, 1932, s. 150—151. Sign.: Aqut).
104. Rec. av A. Dahlman, Ur Karlstads högre allmänna läroverks hävder, 1931 (PHT, 33, 1932, s. 157—158. Sign.: Aqut).
105. Rec. av Släkten Murray ... 1665—1931, 1931 (PHT, 33, 1932, s. 161—162. Sign.: Aqut).
106. Rec. av C. & Syster Heijkensköld, Ätten Heijkensköld, 1933 (PHT, 34, 1933, s. 138—140. Sign.: Aqut).

107. Rec. av Ätten Wachtmeister genom seklerna, 4, 1932 (PHT, 34, 1933, s. 161—162. Sign.: Aqut).
108. Rec. av B. Godenhielm, Ätten Godenhielm, 1, Tammerfors 1934 (PHT, 35, 1934, s. 229—230. Sign.: Aqut).
109. Rec. av F. Svenonius, Släkten Svenonius, 1935 (PHT, 35, 1934, s. 237—238. Sign.: Aqut).
110. Rec. av E. Anthoni, Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland, 1, Hfors 1935 (PHT, 36, 1935, s. 117. Sign.: Aqut).
111. Rec. av W. Tham, Axel Oxenstierna, hans ungdom och verksamhet intill år 1612, 1935, & J. Gardberg, Kimito friherreskap, Hfors 1935 (PHT, 36, 1935, s. 118—122. Sign.: Aqut).
112. Rec. av H. Rosman, Oskar Rosmans tabeller öfver gotländska slägter, 1935 (PHT, 36, 1935, s. 160—161. Sign.: Aqut).
113. Rec. av G. Roos, Krönikan om Jakobstads-Roosarne, 1935 (PHT, 36, 1935, s. 161. Sign.: Aqut).
114. Medd. ang. F. Wijkströms redogörelse för sin släkt (PHT, 36, 1935, s. 186. Sign.: Aqut).
115. Rec. av Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Görlitz 1929—36 (PHT, 37, 1936, s. 212—214. Sign.: Aqut).
116. Rec. av De svenska ätterna Hamilton, 1, 1936 (PHT, 37, 1936, s. 214—216. Sign.: Aqut).
117. Rec. av E. Sundberg, Ätten von Segebadens krönika, 1936 (PHT, 37, 1936, s. 218—219. Sign.: Aqut).
118. Smärre släktböcker (PHT, 37, 1936, s. 221—222. Sign.: Aqut).
119. Rec. av E. Kempe & S. Humble, Släkten Kempe från Pommern, 1937 (PHT, 38, 1937, s. 236—238. Sign.: Aqut).
120. Rec. av F. Falkenberg, Falkenbergska släktboken, 1937 (PHT, 38, 1937, s. 240—241. Sign.: Aqut).
121. Smärre släktböcker (PHT, 38, 1937, s. 243—244. Sign.: Aqut).
122. Rec. av Acta Wrangeliana, Dorpat 1935 (PHT, 38, 1937, s. 281. Sign.: Aqut).
123. Hallestad (senare Ribbingsholm, Kullerstads socken)[gårdshistorik] (i: Släkten Zielfelt, utg. av L. Zielfelt, Hfors 1938, s. 172—175).
124. Rec. av E. Sundberg, Den från Pommern härstammande svenska ätten von Braun, 1938 (PHT, 39, 1938, s. 164—165. Sign.: Aqut).
125. Rec. av A. Lewenhaupt, Nils Julius Lewenhaupt 1708—1776, 1938 (PHT, 39, 1938, s. 188—190. Sign.: Aqut).
126. Rec. av Z. Wdowiszewski, Genealogja domu Wazów w Polsce, Warschau 1938 (PHT, 39, 1938, s. 221. Sign.: Aqut).
127. Rec. av Acta Wrangeliana, Dorpat 1937 (PHT, 39, 1938, s. 221. Sign.: Aqut).
128. »Apotekaren Simon Walden». Meddelande (PHT, 40, 1939—40, s. 74—76).
129. Nya släktböcker (PHT, 40, 1939—40, s. 237—240. Sign.: Aqut).
130. Ätterna von Platen och Taube [rec.] (PHT, 40, 1939—40, s. 240—241. Sign.: Aqut).
131. Rec. av T. Carpelan, Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna, Hfors 1942 (PHT, 43, 1944—45, s. 128—129. Sign.: Aqut).

132. Rec. av E. Sundberg, Ätten Cronsioe-Sjöcrona, 1940 (PHT, 43, 1944—45, s. 130—131. Sign.: Aqut).
133. Rec. av G. Scheffer, Stora Amaranterordens historia, 1942 (PHT, 43, 1944—45, s. 131—132. Sign.: Aqut).
134. Rec. av T. Nerman, Släkterna Nerman, 1945 (PHT, 43, 1944—45, s. 158—159. Sign.: Aqut).
135. Tornérspelet vid kröningen 1617. Ett bidrag till 1600-talets bibliografi (i *Donum Grapeanum* = *Acta Bibliothecæ R. Universitatis Upsaliensis*, vol. 5, 1945, s. 1—7. Även sep. i 25 ex.).
136. Rec. av E. Grape, Den gamla släkten Grape, 1947 (PHT, 45, 1947, s. 102—104. Sign.: Aqut).
137. Sommesläktens Göberga (Från Sommebygd till Vätterstrand, utg. av Tranås hembygdsgille, 3, 1948, s. 77—81).

Utgivit:

138. Konung Gustaf den förstes registratur, bd 20—29 (1549—1560). 1902—16. (Handl. rör. Sveriges historia, ser. 1).
139. Anteckningar från det sextonde seklet. 1904—05. XIII, 438 s. (Hist. handl., 20: 1—2).
140. Stockholms stadsböcker från äldre tid. Ser. 2: 3—5. 1930, 1931, 1933. Ser. 2, N. F., del 1—8. 1936, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 48. Ser. 3: 1, 3. 1926, 1935. Ser. 4: 1. 1927.
141. Arvid Trolles jordebok 1498 jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken. 1938. 338 s. (Hist. handl., 31).

Gustav III och Marmontel.

Ett bidrag till det gustavianska skedets opinionshistoria.

Av Sven Ulric Palme.

Intresset för Gustav III:s ungdomsutveckling, och särskilt som bakgrund till hans tryckfrihetslagstiftning, har givit en icke alldeles efemär aktualitet åt hans brevväxling med Jean-François Marmontel, den gamla franska akademins siste sekreterare, som sådan d'Alemberts närmaste efterföljare och allt intill revolutionen den mest allmänt kände, samtidigt minst omstridde distributören ut över Frankrikes gränser av den franska upplysningens idéer. Närmast gäller det ett brev, som kronprinsen i juni 1767 skrev med tack för att Marmontel till honom dedicerat ett exemplar av *Bélisaire*.

Brevets sammanhang var i korthet följande. *Bélisaire* kom ut i januari 1767. Den teologiska fakulteten vid Sorbonne skred genast till åtgärder. Mannen att rikta det första hugget var en viss abbé Coger, professor i retorik vid collège Mazarin, men det skedde i samråd med teologiska fakultetens *syndicus*. Anklagelsen gällde denna gång politiskt kätteri. Marmontel hade, hette det, underkänt kungamakten och skrivit att statsstyrelsen var folkets sak. Udden var tydlig. Coger sade direkt ut att Parisparlamentet borde träda till, med ett förbud som fem år tidigare mot *Émile*. Det blev emellertid Sorbonnefakulteten som till sist förordnade om beslag på *Bélisaire*, för dess förgripliga deism. Det skedde i februari och gav anledning till en häftig flygskriftskampanj, där både Voltaire och d'Alembert uppträdde till Marmontels försvar.¹

Denna batalj genljöd över Europa. Det är sannolikt att Gustav Philip Creutz informerat kronprins Gustav om striden, samtidigt som han översänt Marmontels dedikation. I alla händelser har Ulrik Scheffer, Marmontels vän sedan sina Parisår, haft direkta underättelser från Marmontel.² Det är icke därför skäl att tro att kronprins Gustavs brev varit provocerat. Nog av, Scheffer kunde meddela sin vän att drottning Lovisa Ulrika och kronprins Gustav

¹ Utförligt om denna strid hos S. Lenel, *Un homme de lettres au XVIIIe siècle: Marmontel* (diss., Paris 1902), s. 316 ff.

² Ulrik Scheffer t. Marmontel, dat. Stockholm 9 juli 1767, tr. i *Lettres écrites à M. Marmontel, au sujet de Bélisaire* (Paris 1767; det exemplar i Bibliothèque Nationale, som använts, har signum Y² z. 104), s. 8 ff.

dagligen talade om Sorbonnefakultetens orättfärdiga aktion. Drottningen lät genom Nils Philip Gyldenstolpe överlämna en gåva till filosofen och skrev ett egenhändigt postscriptum till dennes brev.³ Intresset knyter sig emellertid till kronprins Gustavs brev. Detta finnes sedan länge tryckt i två, från varandra starkt avvikande versioner, den ena publicerad av Marmontel själv redan 1767, den andra publicerad av J. G. Oxenstierna 1805.⁴ Avvikelserna framgå av denna parallellställning.

Marmontels text

Monsieur de Marmontel, je vous aurois remercié plutôt de l'excellent Ouvrage que vous avez bien voulu m'envoyer, si je n'avois pas été retenu par des considérations dont vous êtes informé d'ailleurs. Les suffrages de toutes les Nations ont déjà fixé la valeur de Bélisaire. Ainsi je ne vous en dis rien ici. Seulement je ne veux pas me taire sur ma reconnaissance particuliere, d'autant plus grande, que ma situation & mon âge me mettent plus à portée de profiter des grandes leçons que vous donnez au Rois, & à ceux qui sont destinés à l'être. Si la Sorbonne vous condamne, vous êtes bien vengé par la voix publique qui condamne la Sorbonne. Après

Oxenstiernas text

Au Château de Carlberg, le 19 Juin
1767.

Monsieur de Marmontel, je vous aurais remercié plutôt de l'excellent ouvrage que vous avez bien voulu m'envoyer, si je n'avois pas été retenu par des considérations dont vous êtes informé d'ailleurs. Les suffrages de toutes les nations ont déjà fixé la valeur de Bélisaire. Je ne vous en dis rien ici. Seulement je ne veux pas me taire sur ma reconnaissance particulière, d'autant plus grande, que ma situation et mon âge me mettent plus à portée de profiter des grandes leçons que vous donnez aux Rois, et à ceux qui sont destinés à l'être. Le bien que produira votre ouvrage durera au delà du plaisir que vous éprouvez vous-même d'avoir contribué au

³ Lettres écrites à M. Marmontel, s. 5. Denna apostille har ett visst intresse, till jämförelse med kronprinsens brev: »Malgré les XXXVII. Propositions de la Sorbonne, je ne puis refuser mon estime à l'Auteur du Bélisaire. Je l'ai lu avec un plaisir infini, & je le félicite sincèrement d'avoir si bien réussi».

⁴ Marmontels text i Lettres écrites à M. Marmontel, s. 6 f., Oxenstiernas text i Collection des écrits politiques, littéraires et dramatiques de Gustave III, 4 (Stockholm 1805), s. 21 f., åter publicerat i Konung Gustaf III:s skrifter i politiska och vittra ämnen tillika med dess brevexling, 4 (Stockholm 1808), s. 29 f. jämte svensk översättning ibid., s. 30. Den i fransk litteratur ofta citerade Parisupplagan av 1805—1806, Œuvres politiques, littéraires et dramatiques de Gustave III, saknar i detta fall intresse. Den är icke, som någon gång uppges, ett avtryck av den första, i Stockholm tryckta upplagans text. I själva verket föreligger samma tryck. Det är ett antal exemplar av den första upplagans delar 1—4, som i Paris försetts med ny smutstitel och nytt titelblad — samt nytt årtal. T. o. m. förteckningen på de svenska subskribenterna har på detta sätt kommit med i Parisupplagan. Det får betecknas som ett resultat av de politiska förvecklingarna mellan Sverige och Frankrike att icke den femte delen av Collection des écrits också införlivades med Parisupplagan. (Det ex. av Parisupplagan, som använts, har i Bibliothèque Nationale signum Z. 50116—50119.)

cela, le bien que produira votre Ouvrage durera encore, lorsque la Censure Ecclésiastique sera oubliée; & le plaisir d'avoir contribué au bonheur des hommes vaut mieux que celui d'avoir contenté quelques Docteurs en Théologie. Voila, Monsieur, ce qui me paroît vous devoir consoler de la sorte de persécution que vous essuyer, pour avoir consacré vos talens à publier les vérités les plus utiles qui jamais aient été dites, ou qui du moins jamais n'ont été dites avec plus de force, ni d'une manière plus convaincante. Si vous continuez, comme je m'en flatte, à étendre les lumières de notre siècle par vos travaux utiles, je vous prie de ne point oublier quelqu'un qui ne demande pas mieux que d'être instruit, & qui dans ces sentimens sera toujours, Monsieur de Marmontel, votre bien affectionné.

Gustave.

Au Château de Carlberg, le 19 Juin
1767.

Att förlagan till Marmontels text varit kronprins Gustavs originalbrev är i och för sig sannolikt. Om förlagan till Oxenstiernas text är intet känt. Det kunde naturligtvis vara ett tidigare koncept, och det skulle betyda att Gustav fört in det skarpa utfallet mot prästcensuren först efter övervägande av saken, i ett nytt koncept, och att Oxenstierna skulle ha råkat publicera endast förlagan till detta andra koncept.

En sådan förklaring tycks emellertid av flere skäl osannolik. Det kan icke gärna ha varit obekant för gustavianen Oxenstierna att Gustavs brev till Marmontel väckt det största uppseende, just för utfallet mot prästcensuren. Gustav hade själv, som två forskare nyligen påpekat, skämtat med denna opinion: Marmontel har bara attackerat religionen, skrev han följande vår till grevinnan Fredrika Eleonora Bielke, men jag riktade mig mot teologerna, som äro mycket mera respektabla.⁵

⁵ B. Hennings, Gustav III som kronprins (diss., Stockholm 1935), s. 411, anm. 33. S. Boberg, Gustav III och tryckfriheten, 1774—1787 (diss., Göteborg 1951), s. 57, anm. 3.

Man måste emellertid också överväga möjligheten att Marmontels text fått ett inskott. Han stod själv för publikationen av den anonyma pamflett, där Gustavs brev publicerades vid sidan av Katarina II:s, Stanislaw Augusts av Polen, Nils Philip Gyldenstolpes och Ulrik Scheffers m. fl.⁶ Detta var icke endast ett dristigt mothugg åt Sorbonnefakulteten. Det var också en indiskretion, ty vad han tryckte var privata brev. Det litterära 1700-talets syn på just den saken var visserligen en annan än vår tids. Ett hyllningsbrev till en litteratör var närmast att betrakta som en recension, som mottagaren kunde låta cirkulera eller rent av publicera i någon av de litterära tidskrifterna. Men då det gällde suveräners brev voro kraven på diskretion något större. Marmontel försökte också ett *stratagème*: han lät annonsera i pressen att hans portfölj med alla originalbreven blivit honom frånstulen. Det skulle alltså ha varit tjuven som stått för pamfletten!

Under alla förhållanden hade det varit en risk att publicera en text med tendentiösa inskott, som snabbt kunde ha lett till en dementi. Men detta är icke egentligen ett källkritiskt argument; och det saknar till sist beviskraft. Det finns alltför många fall där en medveten förfalskning eller en uppenbar lögn framställts utan att väcka den ringaste gensaga hos dem som borde ha varit insatta i saken. Viktigare är att Gustav, i brevet till Fredrika Eleonora Bielke, uttryckligen erkänt brevets autenticitet, samtidigt som han beklagat publiceringen.⁷ Gustav har emellertid i detta sammanhang återgivit sina ord om Sorbonnefakulteten med betydlig förkortning, som framgår av följande uppställning:⁸

Marmontels text

Texten enligt Gustav 1768

Si la Sorbonne vous condamne,	Si la Sorbonne vous condamne,
vous êtes bien vengé par la voix	vous etes vengé par le Publiq, qui

⁶ Pamflettens titel ovan not 2. Om publiceringen se Lenel, a. a., s. 347 f.

⁷ Kronprins Gustav t. Fredrika Eleonora Bielke, f. von Düben, dat. Stockholm 22 mars 1768, orig. i Christineholms arkiv: »... cette maudite lettre que j'écrivis en pensant a rien moins que de la voir imprimé».

⁸ Hennings, l. c., har endast sett Marmontels brev omtalas i brevet till Fredrika Eleonora Bielke och icke noterat dess förekomst i Oxenstiernas utgåva. Boberg, l. c., har sett Marmontels brev omtalas i brevet till Fredrika Eleonora Bielke och dessutom uppsökt en i Bergianska samlingen, vol. 12, s. 794—795, befintlig avskrift av Marmontels text men icke noterat den bristande överensstämmelsen, heller icke noterat brevets förekomst i Oxenstiernas utgåva. Ingen av dessa forskare har funnit nödvändigt att uppsöka Marmontels tryck eller konsultera Marmontellitteraturen. Det må påpekas att den bergianska avskriften är till ordformerna helt överensstämmande med det samtida trycket, fastän stavningen skiljer. Den anges vara gjord »ex impr.» — Det förtjänar att anmärkas att Marmontels svar på Gustavs här aktuella brev, dat. s. l. 5 okt. 1767, orig. i vol. F 491, UUB, icke ger någon vägledning till frågan om detta brevets verkliga lydelse. Svarsbrevet är ytterst allmänt hållet.

publique qui condamne la Sorbonne. Après cela, la bien que produira votre Ouvrage durera encore, lorsque la Censure Ecclésiastique sera oubliée; & le plaisir d'avoir contribué au bonheur des hommes vaut mieux que celui d'avoir contenté quelques Docteurs en Théologie.

condamne la Sorbonne, & l'avantage de mettre au jour les vérités les plus salutaires, doit vous consoler des clameurs de quelques Docteurs en theologie.

Detta betyder att frågan om brevets verkliga lydelse fortfarande står öppen. Gustav har visserligen icke låtit Fredrika Eleonora Bielke förstå annat än att han återgivit brevtextrer ganska fritt — *a peu pres ses* (sic!) *mots*, som det står i hans meddelande.

Det saknar icke intresse i sammanhanget att Gustav 1768 beklagade brevets publicering. Där fanns faktiskt en anledning för honom att förkorta sitt förgräpliga uttalande och ta bort de farliga orden om den kyrkliga censuren, — att på det sättet bagatellisera det hela. Att alldeles komma ifrån ett uttalande, som fått sådan publicitet, var i verkligheten omöjligt. Då *Bélisaire* redan samma år kom ut i svensk översättning, var denna dedicerad till Gustav och dedikationen inleddes med en hänvisning till Gustavs gillande:

Tillstöd mig, Store Prins, på Svenska klädd dig visa
den vittre sannings-tolk, som redan rönt din nåd.⁹

Det har då intresse att Gustav fortsatte att skriva brev till Marmontel, och att i dessa brev hylla just Bélisaires författare. Två sådana brev ha bevarats. Ett av dem är sedan länge publicerat, fastän det förbisetts av de forskare som nyligen sysslat med Gustav III och Marmontel. Det belyser emellertid klart den lilla passeringen 1768: Gustav har i alla händelser icke inför Marmontel givit uttryck åt missnöje med publiceringen av 1767 års brev.

Detta andra brev är odaterat och i Gustavs helt egenhändiga original befintligt i en av svenska forskare ofta försummad handskriftssamling.¹⁰ Då dess överensstämmelse med Oxenstiernas tryck från 1808 har intresse i förevarande fall,¹¹ meddelas en jämförelse, där

⁹ J. W. Lilliestråle transl., Marmontel: *Belisar* (Stockholm 1768). — Det föreligger vittnesbörd om att Gustavs brev väckt stort uppseende i Paris, se t. ex. ett brev av F. M. v. Grimm, publicerat av M. Torneux i *Correspondance littéraire, philosophique et critique* par Grimm, Diderot, Raynal, Maistre, etc., revue sur les textes originaux, 7 (Paris 1879), s. 503. Se också Boberg, a. a., s. 57 med anm. 2.

¹⁰ Gustav III t. Marmontel, s. d. s. l., helt egenhändigt orig. i vol. ADD. MSS. 21529, British Museum.

¹¹ Konung Gustaf III:s skrifter i politiska och vittra ämnen tillika med dess brevexling, 4, s. 31, med svensk översättning ibid., s. 32. Detta brev saknas i den första, franska upplagan, *Collection des écrits ... de Gustav III*, 4, s. 22.

Gustavs som alltid barbariska ortografi bibehållits. Till dateringen kan meddelas att utgivaren hänfört brevet till 1772, i tro att Gustav svarar på lyckönskningar med anledning av statskuppen detta år. Det vore lika väl sannolikt att lyckönskningarna gällt trontillträdet 1771, men saken avgöres av att Marmontels brev i själva verket är bevarat och ger utgivaren rätt.¹²

Originaltexten

Monsieur de Marmontel. le sufrage (*sic!*) d'un homme eclaire d'un bon Patriotte (*sic!*) d'un vrai Philosophe est le seul qui peut vraiment¹³ flatter! Les applaudisemens (*sic!*) du peuple toujours leger souvent passagers qui n'est que l'expressions (*sic!*) de l'enthousiasme exittée (*sic!*) par des objets qui frappes (*sic!*) ses yeux et qu'Octave partagea avec Titus et Trajan ne peut pointe (*sic!*) exitter (*sic!*) ce sentiment. Vous devez (*sic!*) donc concevoire (*sic!*) le plaisir que ma (*sic!*) fait votre lettre. L'aprobation (*sic!*) de l'auteur de Belisaire de celui qui a donne de si belles de si utiles (*sic!*) leçons aux Rois et aux Peuples ne peut qu'etre bien agreable pour moi C'est un aigillon (*sic!*) de plus pour me¹⁴ faire continuer la carrièr (*sic!*) qui c'est (*sic!*) ouverte pour moi puiss (*sic!*) mon regne etre celui de la vrai Philosophie de cette Philosophiee (*sic!*) bien faisante et salutaire qui en respectant respectant (*sic!*) ce qui vraiment est sacre n'attaque que les prejurers (*sic!*) qui font les malheures (*sic!*) des peuples de cette Philosophie dije (*sic!*)¹⁵ qui ne sert qu'a eclairer les souverains sur leurs devoirs (*sic!*) et les peuples sur leurs vraies (*sic!*) bonheurs qui ne peut subsister sans le respect des loix. Je ne crois mieux pouvoir

Oxenstiernas text

Monsieur de Marmontel! Le suffrage d'un homme éclairé, d'un bon patriote, d'un vrai philosophe, est le seul qui peut vraiment flatter. Les applaudisemens du peuple, toujours léger, souvent peu sage, qui ne sont que l'expression de l'enthousiasme, excité par des objets qui frappent ses yeux, et qu'Octave partage avec Titus et Trajan, ne peuvent point faire naître ce sentiment. Vous devez donc concevoir le plaisir que m'a fait votre lettre. L'approbation de l'auteur de Bélisaire, de celui qui a donné de si belles, de si utiles leçons aux rois et aux peuples, ne peut qu'être bien agréables pour moi. C'est un aiguillon de plus, pour me faire continuer la carrière qui est ouverte pour moi. Puisse mon règne être celui de la vraie philosophie, de cette philosophie bienfaisante et salutaire, qui, en respectant ce qui est vraiment sacré, n'attaque que les préjugés qui font les malheurs des peuples; de cette philosophie, qui ne sert qu'à éclairer les Souverains sur leurs devoirs, et les peuples sur le vrai bonheur, qui ne peut subsister sans le respect des lois. Je ne crois mieux pouvoir vous marquer mes sentimens, qu'en vous priant de continuer à concourir à cet ouvrage, en éclairant votre siècle. Sur ce je

¹² Marmontel t. Gustav III, dat. Paris 7 sept. 1772, orig. i vol. F 491, UUB.

¹³ Över raden och insignerat.

¹⁴ Rättat från *moi*.

¹⁵ *dije* står rimligtvis för *dis-je*.

vous marquer mes sentimens pour prie Dieu de vous avoir en sa
 vous qu'en vous priant de continuer sainte garde, étant etc.
 à conncourire (*sic!*) a cette (*sic!*)
 ouvrage en eclairent (*sic!*) votre
 siecle. Sur ce je prie dieu de vous
 avoire (*sic!*) en sa saint (*sic!*) garde
 etant Mons: de Marmontel Votre
 bien affectionne

Gustave

Skillnaden är icke stor, men den har intresse. Det är tydligt att utgivaren underkastat brevtexen en rent språklig bearbetning, som icke inskänkt sig till ortografi, interpunktion och uppenbara fel i verbs numerus. Det är visserligen icke bättre stil att här föredraga *partage* för *partagea*. Och på andra ställen har texten blivit allvarligt försämrad, genom klåfingriga ingrepp och rena missförstånd: Originalets *passagers* hänför sig till *applaudisemens* men man har uppfattat det som hänfört till *peuple* och samordnat med *leger* och rättat ordvalet så att resultatet blivit oskönt. Originalets *exciter* betyder en stegring, som gått förlorad i editionen. Att tappa bort *s'* i *s'est ouverte* tyder icke på god språkkänsla eller omsorg. Och genom att utesluta originalets *pour vous*, som man tydligen trott vara en tautologi, har man förlorat en stilistiskt raffinerad nyans. Men överarbetningen är endast språklig, icke saklig. Om utgivaren skulle ha haft politiska skäl att utesluta hugget mot Sorbonne i brevet av 1767, har han icke ansett detta ytterligare beröm åt Bélisaire några år senare som förgrifligt.

Men Gustav III skulle åter en gång vända sig till Marmontel.¹⁶ På sommaren 1781 förelåg den latinska versionen av det årets ryktbara stadga om religionsfriheten.¹⁷ Gustav III hade dröjt i två år med att utfärda stadgan och därmed effektuera 1779 års ständerbeslut. När det nu skett, fastän tveksamt och dröjande, gällde det att utnyttja situationen: det gällde att sprida kunskapen om vad som skett bland upplysta européer. Detta har tydligen för Gustav varit en angelägenhet av stor vikt, och det vittnar på ett intressant sätt om arten av hans filosofiska intresse. Närmast skall man jämföra med hans hänvändelse till Voltaire — och måhända till andra upp-

¹⁶ Ytterligare tre bevarade brev från Marmontel t. Gustav III, från 1775, 1778, och 1780, förbigås här som i detta särskilda mål ointressanta. De ligga i orig. i vol. F 491, UUB. Av brevet från 1780 synes framgå att Gustav III sökt få till stånd ett personligt sammanträffande i Spa men icke lyckats.

¹⁷ Stadga om religionen, dat. Stockholm 26 jan. 1781. Det svenska trycket bl. a. i Årstrycket 1781. Ett latinskt tryck har förgäves eftersökts i UUB och i Bibliothèque Nationale.

lysningsfilosofer — med 1774 års tryckfrihetsverk.¹⁸ Det viktiga, det avgörande var icke att handla efter de filosofiska maximerna utan att synas göra det. Den upplysta monarkiens principer hade agitationsvärde. Det var angeläget att utnyttja religionsstadgan för att åt dess upphovsman vinna europeiskt rykte som furste i den nya tidens anda. Därför översände Gustav den, på själva årsdagen av sin statskuip, till Marmontel.¹⁹

Att Gustav III vände sig just till Marmontel är signifikativt. Det avgörande kan icke gärna ha varit att Marmontel framstått som en ivrare mera än andra mot religionsförtryck. I själva verket var Marmontels agitation i religionsfrågan alls icke så helhjärtad som man kunde förmoda av Sorbonnefakultetens ingripande. Detta ingripande föranleddes av dogmatiska förirringar, icke av uttalanden om censur och åsiktsförtryck. Voltaire och andra ha i själva verket ansett Marmontel som alltför moderat, som alltför mycket *juste milieu*.²⁰ Och det är sannolikt att Gustav tilltalats av denna moderata, i viss mening eklektiska upplysningsfilosofi. Marmontel var den eleganta salongsmänniskan bland upplysningsfilosoferna, en mondän, som aldrig tänkte en egen tanke och aldrig en tanke fullt ut, endast valde att ge en skön, någon gång en spirituellt utformning åt andras satser, utan tillspetsning, alltid försiktigt.²¹ Men samtidigt gjorde Marmontels goda förhållande till alla filosofiska läger och hans centrala position i Paris intill revolutionen honom särdeles lämplig som redskap åt en personlig agitation för filosofen på den svenska tronen.

Brevet av 1781 följer, med normaliserad text parallellställd.

Originaltexten

Rättad text

Drottningholm ce 19 August 1781
Monsieur Marmontel. Vous etes un de ceux (*sic!*) qui aves (*sic!*) le plus fortement élevé (*sic!*) votre voix contre la (*sic!*) fanatisme et l'intolerance (*sic!*), Bellisaire et Les Incas sont des monumens qui decelleront à la posterite et votre

Drottningholm, ce 19 août 1781
Monsieur Marmontel. Vous êtes un de ceux qui avez le plus fortement élevé votre voix contre le fanatisme et l'intolérance; Bélisaire et les Incas sont des monumens qui décéléreront à la postérité et votre amour pour l'humanité et le courage

¹⁸ Boberg, a. a., s. 41 f.

¹⁹ Gustav III t. Marmontel, dat. Drottningholm 19 aug. 1781, helt egenhändigt orig. i vol. ADD. MSS. 21529, British Museum.

²⁰ Se t. ex. Lenel, a. a., s. 239 ff.

²¹ Till analysen av Marmontel som filosofisk författare se särskilt M. Freund, Die moralischen Erzählungen Marmontels (diss., Leipzig 1904), s. 67 ff., och A. Aulard, Les mémoires de Marmontel (i Etudes et leçons sur la Révolution Française, 7, Paris 1909), bägge med en annan, mera övertygande värdering än hos Lenel, a. a.

amour pour l'humanitee (*sic!*) et le courage avec laquelle vous avees (*sic!*) reclamees ces droits si longtemps oubliees et meconnues. Il est juste que vous reseviees (*sic!*) la plus belle recompense de vos travaux, celle de voire (*sic!*) (du moins) une nation eclairee sur les vraiees (*sic!*) princippes (*sic!*) de la tolle-
rance (*sic!*) et de l'équité (*sic!*); c'est avec une vraie satisfaction que je puis vous dire que cette nation est la mienne et que les Etats de Suede sont les premiers qui viennt (*sic!*) par un decret de permettre le libre exercice de toute religion en Suede. C'est d'apres leur conclusions du 26 janvier 1779 que je viens de publier la declaration dont je vous envoi (*sic!*) l'exemplair (*sic!*) latin; je crois ne pouvoir mieux vous temoigner le gree (*sic!*) que je vous sais de la dedicace des Incas qu'en vous envoyent (*sic!*) un edit qui est si conforme aux principes que vous aves (*sic!*) repandu (*sic!*) dans cett (*sic!*) ouvrage. Sur ce je prie dieu qu'il vous est (*sic!*) Monsieur Marmontel dans sa saint garde etant votre tres affectionne.

Gustave

avec lequel vous avez réclaté ces droits si longtemps oubliés et méconnus. Il est juste que vous receviez la plus belle récompense de vos travaux, celle de voir (du moins) une nation éclairée sur les vrais principes de la tolérance et de l'équité; c'est avec une vraie satisfaction que je puis vous dire que cette nation est la mienne et que les Etats de Suède sont les premiers qui viennent par un décret de permettre le libre exercice de toute religion en Suède. C'est d'après leurs conclusions (!) du 26 janvier 1779 que je viens de publier la déclaration dont je vous envoie l'exemplaire Latin; je crois ne pouvoir mieux vous témoigner le gré que je vous sais de la dédicace des Incas qu'en vous envoyant un édit qui est si conforme aux principes que vous avez répandus dans cet ouvrage. Sur ce, je prie Dieu qu'il vous ait, Monsieur Marmontel en Sa Sainte Garde, étant votre très affectionné.

Gustave

Ett visar detta brev tydligare än de tidigare kända breven till Marmontel 1767 och 1771 och till Voltaire 1774: Gustav III:s opportunism i agitationen för sin person. Gustav III har icke heller efter fjorton år ryggat den uppfattning han 1767 hade om Bélisaire. Nu hade Sorbonnefakultetens aktion icke aktualitet mera. Det har 1781 icke funnits anledning att beröra den. Och då kunde brevet tyckas vara ett uttryck för trohet mot de filosofiska idéer, som den unge kronprinsen insupit genom studiet av de stora fransmännen. Men satta in i det politiska sammanhanget ge de kungliga programorden ett annat besked. Det är icke tal om att den upplyste monarken bakom 1774 års tryckfrihetsförordning och 1781 års religionsstadga skulle ha levat på skilda plan, varit filosof i sin diktamen om den förra förordningen och i sina brev till en Voltaire och en Marmontel

men varit praktisk politiker i den reaktionära tryckfrihetsförordningen och den tveksamt utfärdade, starkt begränsade religionsstadgan. Också diktamen, också breven till filosoferna ha av allt att döma haft ett praktiskt politiskt syfte som ett led i opinionsbildningen.²²

Helt har detta icke haft framgång. Marmontel svarade på Gustav III:s brev, med all den hovmannamässiga värdighet som kännetecknar hans brevstil, men icke utan att markera en viss återhållsamhet — en besvikelse som kanske i själva verket fått vida skarpare uttryck i den miljö som var hans. Han beklagade de inskränkningar, som stadgan gjorde i den fulla religionsfriheten, och uttryckte förhoppningen att de icke skulle alltför mycket försvaga verkan av reformen.²³

Återstår emellertid den textkritiska frågan om de två versionerna av 1767 års brev. I detta fall finnes originalet icke i behåll. I brevet av 1771 hade utgivaren endast företagit smärre, rent stilistiska ingrepp. Har han visat mindre hänsyn för 1767 års brev? Eller är det anledning att tro att han där följt ett koncept eller en avskrift, där de förgräpliga uttalandena om Sorbonnefakultetens aktion saknats? Svaret är att finna i ett studium av Oxenstiernas edition av Gustav III:s skrifter.

Nu gällande uppfattning om Oxenstiernas utgåva har fomulerats så: Editionen är icke tillfyllestgörande, emedan utgivningen icke skett med tillräcklig omsorg. Denna brist ersättes dock av åtskilliga nyare specialpublikationer.²⁴ Det kan då icke annat än förvåna att denna utgåva så ofta åberopas också i moderna vetenskapliga fram-

²² För 1774 års diktamen och för de tidigare breven är detta utrett av Boberg, a. a., s. 56 ff. et passim.

²³ Marmontel t. Gustav III, dat. Paris 29 okt. 1781, orig. i vol. F 491, UUB. Den formulering Marmontel tillgriper för att beslöja sin kritik är värd att citeras som exempel på hans stilkonst: «Mais, Sire, Votre Majesté a suivi la grande méthode de gouverner les hommes: c'est de faire le bien possible, et de laisser au tems, a la nature et a la raison le soin d'applanir les obstacles qu'il eut été dangereux de franchir».

²⁴ S. E. Bring, Bibliografisk handbok till Sveriges historia (1934), s. 525 f. Bring har alltså endast åsyftat tekniska brister. Det hade dock redan för lång tid sedan i litteraturen uttalats att Oxenstiernas edition förededde anmärkningsvärda olikheter med originalbreven, och att urvalet varit synnerligen knappt. Så G. Andersson i Kon. Gustaf III:s bref till riks-drotsen greve Carl Axel Wachtmeister (Örebro 1860), s. V f., o. E. Tegnér i Konung Gustaf III:s bref till friherre G. M. Armfelt (HH 12: 3, Stockholm 1883), s. II. Jfr också O. Levertin, Gustaf III som dramatisk författare (Stockholm 1894), särskilt avsnittet om skådespelet »Gustaf Wasa». Vad beträffar de rent litterära skrifterna, och icke minst »Gustaf Wasa», är dock texttraditionen ett betydligt mera invecklat problem än Levertin föreställt sig. Det gäller av allt att döma översättning till och återöversättning från franskan i flere skiften.

ställningar. Forskarna anföra i första hand otryckta original och moderna utgåvor men då ingendera finnes till förfogande tillgriper man Oxenstiernas edition från Gustav IV Adolfs tid.²⁵ En sådan reflexion får ytterligare berättigande vid ett också endast kursivt studium av utgivningsprinciperna. Ty mera än ett kursivt studium är icke möjligt så länge icke J. G. Oxenstiernas efterlämnade papper ställts till forskningens förfogande.²⁶

En lämplig angreppspunkt är Gustav III:s brevväxling med riksdrotsen Carl Axel Wachtmeister. Denna har fullständigt publicerats i en nyare, ofta utnyttjad edition.²⁷ En jämförelse med urvalet i Oxenstiernas utgåva skall ge klart besked om utgivningsprinciperna. Brevväxlingen sträcker sig över tiden 1779—1790, och breven äro särskilt många 1784 och 1788—1790 — tiden för Italienresan och för ryska kriget.

Man kan som exempel ta breven om brännvinslagstiftningen. Oxenstierna har tagit med två brev i denna fråga.

Ulriksdal 25 maj 1781. Om Pechlins uppviglingar. Gustav har haft denne i sina händer och kunnat avrätta honom (1772) men ansåg det bättre att i en så lycklig stund visa nåd. Wachtmeister skall samla böndernas klagomål, så att man kan skilja på rättmätiga och orättmätiga, »så att bondehopen må finna . . . att jag är både rättvis och ferm» (Oxenstiernas a. ed., s. 204 ff.).

Neapel 21 febr. 1784. Om straffet över en man som överfallit den som haft att slå sönder böndernas bränneriredskap. Straffets avskräckande betydelse inskärpes men Gustav får tillfälle att förklara: »Jag straffar alltid ogerna» (Oxenstiernas a. ed., s. 208 f.).

Men Oxenstierna har utelämnat andra brev i ärendet, som inte ställt konungen i denna dager. Ett exempel:

Spa 16 sept. 1780. Ordern om söndersläende av bränneriredskapen skall utgå i rådets namn och dateras i Stockholm, icke i Spa. »Vous sentez bien . . . toutes mes raisons » (Anderssons a. ed., s. 6 f.).

Det gällde att, som Gustav uttryckte det i ett brev till Schröderheim, låta »odium . . . falla på herrarne».²⁸

²⁵ Se t. ex. Boberg, a. a., s. 141, anm. 1, et passim. Ett icke så ringa antal exempel kunde ges, från Hennings, a. a., och särskilt från F. Almén, Gustav III och hans rådgivare, 1772—89 (diss., Upsala 1940).

²⁶ J. G. Oxenstiernas papper förvaras på Värnbergs fideikommiss. Ägarna ha tills vidare icke varit villiga att ställa dem till förf:s förfogande. Ett framtida tillmötesgående på denna punkt har emellertid ställts i utsikt.

²⁷ G. Anderssons nyss anförda edition Kon. Gustaf III:s bref till riksdrotsen greve Carl Axel Wachtmeister.

²⁸ C. T. Odhner, Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, 2. (Stockholm 1896), s. 35.

Samma tendens har urvalet av brev rörande tryckfrihetslagstiftningen. Oxenstiernas publikation ger bilden av en upplyst, mild och lagtrogen konung, som håller efter de för folket förhatliga ämbetsmännen. Exempel:

Versailles 8 juni 1784. Wachtmeister har föreslagit mildhet mot Thomas Thorild och hans boktryckare. Gustaf går med på denna liberala tillämpning av TF (Oxenstiernas a. ed., s. 213).

Lill-Luolajs 22 juni 1785. Svar i fråga om åtgärder mot boktryckaren Brodin. Den verkliga skyldige är, enligt Gustav, den ännu ej uppspårade ämbetsman, som trots sekretessbestämmelserna lämnat ut det aktstycke, Brodin offentliggjort. Denne, ej Brodin, bör efterspanas och straffas (Oxenstiernas a. ed., s. 214 f.).

Men Gustavs verkliga tryckfrihetspolitik kommer fram i ett brev som utgivaren lämnat vid sidan.

Rom 1 jan. 1784. Åtgärder mot Pehr af Lunds *Welsignade Tryckfriheten*. Man skall fortsätta att försöka tysta denna genom att skrämma utgivaren med öppet hot (Anderssons a. ed., s. 11 f.).

U. o. 9 maj 1780. PS. Endast 3 i rådet ha varit eniga med Gustav om viss skärpning av tryckfrihetsförordningen. Gustav gör sig lustig över att Höpken o. a. citerat »Pompée, Tacite et tous les auteurs anciens» (Andersson a. ed., s. 2 f.).

Också beträffande ryska kriget har Oxenstierna gjort ett tendentiöst urval. Exempel:

U. d. o. o. aug. 1788. Läget är alls icke så förtvivlat som det uppges. Den ryska flottan är ofarlig, kan bara skrämma. Den svenska flottan kan snart frigöras för aktion i Nordsjön, mot danskarna (Oxenstiernas a. ed., s. 218 f.).

Kymmenegård 12 aug. 1788. Ryska flottan vågar sig icke ut ur Finska viken, där den svenska då skulle bli herre. Gå ryssarna in i Stockholms skärgård, kunna de bli instängda (Oxenstiernas a. ed., s. 220 ff.).

Valkiala 2 maj 1790. Två av ryssarnas främsta generaler ha blivit slagna inom loppet av tolv timmar. Brevet är avsett att i agitatoriskt syfte införas i allmänna tidningarna (Oxenstiernas a. ed., s. 229).

U. o. 18 maj 1790. Gustav har själv tillfångatagit en rysk major och behandlar denne med storsinhet (Oxenstiernas a. ed., s. 230 f.).

Värälä 20 aug. 1790. En god fred har slutits. »Nu har Riket återvunnit sin sjelfständighet och sin ära, hvilka det saknat sedan Carl XII:s död.» (Oxenstiernas a. ed., s. 231 f.).

Andra brev ha uteslutits, tydligen därför att de burit vittne om förvirringen, nederlagen och den inre splittringen, och detta trots att allt hela tiden ges en för Gustav förmånlig tolkning, såsom led i dennes taktiska spel — i detta fall med sina närmaste anhängare och medhjälpare. Exempel:

Falun 18 sept. 1783. Om de faror som hota Sverige av »invärtas stämpingar, regeringssjuka, egennytta och fiendens förförelser» (Andersson, a. ed., s. 31).

Lovisa 15 okt. 1789. Om 1788 års föregivna mordplaner mot Gustav och order att tubba en fånge till bekännelse, vidare om förrädarna som sålt riket åt fienden (Anderssons a. ed., s. 62 ff.).

Värälä 13 aug. 1790. Om de dömda Anjalamännen, bl. a. om exekution av vissa dödsdomar (Anderssons a. ed., s. 90 f.).

Kymmenegård 17 aug. 1789. P.S. Om amiral Lilliehorns förhållande vid Öland och ståndsbrödernas hat mot denne. »Jag vet af egen erfarenhet, hvad adelns hat vill säga» (Anderssons a. ed., s. 49 f.).

Exemplen kunde mångfaldigas. Oxenstierna har sålunda uteslutit en rad brev om Gustavs ingripande till egen fördel i rättsskipningen och andra godtyckliga rättsliga åtgärder.²⁹ Men det anförda räcker för att visa att Oxenstierna verkställt ett urval med ett bestämt syfte: att utesluta alla erinringar om Gustav III:s misstag och missgrepp, om missnöjet och oron under hans regering, om hans cynism och principlöshet.

Men det är icke endast ett urval som skett. Stundom kan man just i breven till Wachtmeister finna uteslutningar av viss del av ett brev — alltså en korrumpning av brevets text. Detta gäller sålunda ett brev i juli 1788, där Oxenstierna uteslutit en hänvisning till ett av Gustav anbefallt smussel med datum i en fullmakt för den forne gunstlingen A. F. Munck — ett ömtåligt ämne under Gustav IV Adolfs regering.³⁰ Detsamma är fallet med ett brev om domarna över Anjalamännen, i april 1790. Där har Oxenstierna uteslutit vad som rör Gustavs önskan att domarna skulle fastställas före fredsunderhandlingarnas början, av rädsla att ryssarna annars skulle yrka på nåd för myteristerna.³¹

Så långt Oxenstiernas behandling av Gustav III:s brev till C. A. Wachtmeister. En motsvarande genomgång i vad gäller breven till G. M. Armfelt — som dock icke skall belasta denna framställning — ger enahanda resultat: vittnesbörd om misstagen och missgreppen, missnöjet och oron, cynismen och principlösheten ha rensats ut. Men här ha, som en urkundsutgivare påpekat redan för sjuttio år sedan, ingreppen blivit mera brutala än så.³² Icke endast ordalydelsen i breven har ändrats, utan också deras mening. Långa stycken har

²⁹ Andersson, a. a., s. 3, 14, 19.

³⁰ Oxenstiernas a. ed., s. 217. Anderssons a. ed., s. 23 f.

³¹ Oxenstiernas a. ed., s. 227 f. Anderssons a. ed., s. 73 f.

³² Tegnér, I. c. Den nämnda jämförelsen har gjorts just mot Tegnér's utgåva. Det är att beakta att Tegnér's hänvisningar till Oxenstiernas utgåva endast avse motsvarande brev, icke samma text.

underkastats fullständig omarbetning. Brev ha sammanslagits. Förskönande tillägg ha gjorts.

Detta påpekande betyder emellertid icke att man tidigt insett den gamla utgåvans rätta karaktär. Den forskare och specialist på det gustavianska skedets historia, som först konstaterade utgåvans brist i trohet mot originalen, ville förklara förhållandet genom att hänvisa till ett bildningsideal, äldre än det som härskat sedan historismens genombrott. Ändringarna ha, menade han, verkställts i det enda syftet att göra Gustav III som litterär person rättvisa. Man önskade ge eftervärlden en, som man uppfattade det, korrekt föreställning om Gustavs sätt att skriftligen meddela sig med sina förtrogna, och man ville samtidigt ge prov på hans spirituella och lediga brevstil. Om historisk sanning var det alls icke tal. Dessutom ha vissa uteslutningar skett, hette det, av sådant som av politiska och personliga skäl icke borde lämnas åt offentligheten — och med detta avsåg denne kommentator uppenbarligen normala, ur varje synpunkt berättigade hänsyn till samtida personer och förhållanden.³³

Den granskning, som här skett, ger ett annat resultat. Uteslutningar och omarbetningar ordna sig till ett system. Utgåvan har haft ett program. Den är att foga till bilden av det gustavianska skedets politiska agitation. Det gällde att glorifiera grundlagsstiftaren. Det gällde att framställa honom som mild, tapper och framgångsrik, trofast emot lag och rätt, ivrande för ordning och god sed. Det cyniska, frivola draget i hans personlighet, så ofta blottat i breven, måste raderas bort. Men mera än så: det gällde att på en gång offra åt en fruktad folkmening genom att framställa Gustav som en folkets man och så långt möjligt dölja hans konflikt med aristokratien. Därför skall folkets missnöje bort ur det politiska porträttet, aristokraternas hat likaså.

Denna agitation, möjlig att kartlägga i själva textgestaltningen, är ingenting mindre än en gustaviansk självkaraktäristik av icke ringa värde. Den icke endast passade, den var också ett fullgiltigt uttryck för en regim, där envåldsmakten, nyss bestridd vid 1800 års riksdag, måste motiveras med dess upphovsmans förtjänster och med folkets stöd och där kungamaktens intresse för en hierarkisk social ordning endast dämpades av fruktan för till nyes väckta aristokratiska maktanspråk, samtidigt som upplysningstidens frivolit fått vika för en sträng vakthållning kring kyrkan och dess dogmer.

I detta agitatoriska program passar det verkligen väl att ur

³³ Tegnér, I. c.

Gustav III:s brev till Marmontel år 1767 stryka de förgräpliga uttalandena mot den kyrkliga censuren.

Men hur stämmer resultaten av denna analys med vad som eljes är känt om J. G. Oxenstiernas uppdrag? Utan tillgång till Oxenstiernas papper är det endast möjligt att preliminärt besvara frågan. En vägledning ger emellertid den brevväxling om saken mellan Oxenstierna och Armfelt som sedan länge varit för forskningen välkänd. Kompletterande upplysningar äro att hämta i Armfelts brev till hustrun, också de sedan länge kända.

Armfelt hade under landsflyktsåren planerat att själv ge ut sin brevväxling med Gustav III, som ett försvar för sin politik. I det syftet hade han låtit göra en avskrift av hela brevsviden och försett den med ganska sparsamma förklarande anmärkningar.³⁴ Det materialet överlämnade han generöst till Oxenstierna, då denne på våren 1802 begärde hans hjälp just för detta utgivningsarbete.³⁵ Det är detta material som ytterst legat till grund för editionen av Gustavs brev till Armfelt.

Men Armfelt skulle snart erfara att förtroendet skulle komma att missbrukas. På sensommaren och hösten 1802 skrev han upprörd till hustrun om vad han fått höra. Utgåvan av Gustav III:s skrifter skulle komma att bli »ett arbete efter omständigheterna». Endast de korrespondenter, som behagade också den nya regimen, skulle få komma med i verket.³⁶ Och i det prospekt om utgåvan, som spreds bland tyska bokköpare, saknades faktiskt Armfelts namn bland korrespondenterna.³⁷

Nog av, Armfelts brev kom med. Så långt var han tillfredsställd. Men det är skäl att se närmare på varför han önskade se sina brev publicerade. Han gav uttryck åt det i breven till hustrun 1802. Det gällde icke bara hans egen politiska ställning. Det gällde också framtiden. »För den leva vi andra, som ej jouera av det närvarande», skrev han ur landsflykten. Och i ett annat brev: »Jag begär ingen grace, vill ej hava en större ära än att synas i hävderna det jag varit: *Gustav III:s trogne vän*».³⁸

Detta är i och för sig icke ett intresse för den historiska sanningen, sådant som historismens. Det hör till en annan tankekrets. Det

³⁴ Tegnér, a. ed., s. I ff. E. Tegnér, Gustaf Mauritz Armfelt, 2, (Stockholm 1884), s. 353.

³⁵ M. J. Crusenstolpe, Karakteristiker ur samtidens förtroliga bref och anteckningar (Stockholm 1851), s. 20 f.

³⁶ C. v. Bonsdorff, Gustaf Mauritz Armfelt, 2 (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 223, Helsingfors 1931), s. 203.

³⁷ Tegnér, l. c.

³⁸ Ibid., l. c.

gäller eftermälet. Inför eftervärlden vill Armfelt vara gustavianen. Men detta innebär att Armfelt klart insåg att breven, och därmed brevutgåvan, skulle få betydelse som historiskt källmaterial. För honom kan det icke, så som man föreslagit för Oxenstiernas del, ha gällt en rent litterär uppgift: att i utgåvan ge en, som man uppfattade det, litterärt rättvisande bild av Gustav III som författare.

Men icke nog med detta. Armfelt uttrycker inför Oxenstierna farhågor för en kunglig censur, som skulle gå ut just över hans brev.³⁹ Detta gav Oxenstierna anledning att svara, men svaret dröjde till kort före publiceringen av den volym av den franska editionen, den femte, som till stor del upptas av Armfelts brev.⁴⁰ Och i detta svar bejakar Oxenstierna Armfelts uppfattning om breven som viktiga källor för historien. Han uttalar förhoppningen att breven till Armfelt en gång skola kunna utgivas i fullständigt skick och med de anmärkningar, som Armfelt själv fogat till avskriftssviten.

Detta betyder att man gjort Oxenstierna orätt på en viktig punkt. Också han har betraktat Gustav III:s brev som historiska källor. Även om det icke är tal om ett trohetskrav inför originalen så som efter historismens genombrott, är det lika tydligt att utgivningsarbetet också för Oxenstierna betytt mera än en rent litterär uppgift. Han har insett att uppdraget gällde historien, och närmare bestämt: en politisk agitation med historiskt innehåll.

Och denna historiska agitation var dirigerad. På denna särskilda punkt har Oxenstierna haft all anledning att uttrycka sig försiktigt, ja, att försvara sig. Han skriver till Armfelt en förhoppning om att framtiden, som får tillgång till hela brevsviten, kommer att finna bilden av Gustavs och Armfelts förhållande korrekt, trots allt.⁴¹ Och han talar om hänsyn till personer och förhållanden, som endast historien kan komma att klarlägga.⁴² Och det visade sig att Armfelt, innan han fått volymen i sin hand, fullt ut begrep att det fanns vissa hänsyn att ta. Han uttalade förvisningen att breven dock skulle återges så fullständigt som omständigheterna medgåvo. Ja, han sade sig inse att just de brev, som allra bäst karaktäriserade

³⁹ Crusenstolpe, a. a., s. 22. Man får icke missförstå Armfelts uttryckssätt i detta brev: ... «mais elles (c)mmes lettres) ne les feront pas disparaître de la place qui les attend dans l'histoire. L'avenir et le tems n'obeissent pas à la volonté et à la passion des hommes. La vérité et la justice basent par leur protection l'arrêt qu'un chacun obtiendra par la postérité». Det är icke heller här den historiska sanningen det gäller utan Armfelts eftermäle och särskilt hans förhållande till Gustav III, sådant det framgick av dessa brev.

⁴⁰ E. Tegnér, Gustaf Mauritz Armfelt, 3 (Stockholm 1887), s. 128.

⁴¹ «Les extraits que j'en (o) de votre recueil) ai fait, n'en seront pas démentis».

⁴² «... dont il faudra laisser les développements à l'histoire».

Gustav III, skulle uteslutas därför att de alltför mycket skulle berätta om dennes olyckor och om orsakerna till dem.⁴³

Men sedan Armfelt sett utgåvan, brast hans missnöje lös. Infamt, ovärdigt! Den domen fällde han i brev till Lars von Engeström.⁴⁴ Han hotade i brev till Oxenstierna med dementier i pressen.⁴⁵ Han var, och med all rätt, förtörnad. En sak är tydlig. Oxenstierna och Armfelt ha varit eniga om att vissa hänsyn voro att taga. Men de ha icke varit eniga om hur långt dessa hänsyn skulle gå.

En förutsättning, en princip för redigeringsarbetet är så långt klarlagd. Frågan är endast vem som dikterade de särskilda hänsyn som skulle tas. Armfelt hade i sina missnöjda brev på sommaren 1802 pekat på den nya regimen, alltså på Gustav IV Adolf själv. Då befann han sig ännu *en garde* mot denna regim. Han hade 1799 fått tillbaks egendom, heder och adligt stånd, fick 1800 tillstånd att återvända till Sverige men dröjde mesta tiden utomlands. Först på hösten 1802 trädde han tvekande i Gustav IV Adolfs tjänst och blev minister i Wien. Det var som tills vidare försonad med den nya regimen han inför Oxenstierna erkände att det fanns hänsyn att taga vid redigeringsuppdraget. Detta erkännande pekar därför, lika väl som farhågorna 1802, på konungen. Och Oxenstierna var enligt Armfelts uttalade mening intet annat än ett viljelöst organ för monarkens maktintressen.⁴⁶

Om Armfelt direkt utpekade Gustav IV Adolf, har Oxenstierna varit dess mera förtegen. Hans förklaring i brevet till Armfelt gavs innan denne sett utgåvan — alltså innan denne hunnit protestera mot vad som skett. Oxenstiernas förklaring har närmast karaktären av en exposé över utgivningsprinciperna. Och han talar om de hänsyn, han hade att taga, som sina egna hänsyn, om de åtgärder, han vidtagit, som sina egna åtgärder. Då han är *en garde*, gäller det vad han själv förehått och står för med sitt namn. Han skjuter icke skulden på sin uppdragsgivare, tar icke täckning bakom denne.

Om det alltså icke föreligger ett erkännande från Oxenstierna, är en indiciebevisning dock möjlig. Först och främst är det Oxenstiernas personliga egenskaper, väl kända genom den litteraturhistoriska forskningens intresse för hans diktning, som då träda i blickfältet.⁴⁷ Ser man bort från en kort tid av något så när självständig

⁴³ Crusenstolpe, a. a., s. 22.

⁴⁴ Tegnér, i först a. ed., s. VII.

⁴⁵ Tegnér, Gustav Mauritz Armfelt, 3, s. 129.

⁴⁶ Armfelt t. Lars v. Engeström, s. o. not 44.

⁴⁷ M. Lamm, Johan Gabriel Oxenstierna (Stockholm 1911), passim.

politisk verksamhet under Anjalaskedet av det ryska kriget,⁴⁸ var Oxenstierna under hela sin politiska bana vad hertig Karl och Reuterholm med rätta kallade för »ett konungens kreatur». Svag, fåfäng, fattig och därför nödsakad att följa sin herres nycker har han varit ett redskap för Gustav III:s fåfänga — namnet Oxenstierna — och för dennes litterära ambitioner. Men viktigare är i detta särskilda sammanhang att Oxenstierna tidigt kom att biträda i Gustav III:s politiska agitation, och där alltid som en lojal medhjälpare.

Så betraktades han också av samtiden, som icke kunde missledas av de höga äreposterna, kanslipresidents och överstemarskalks titel och medlemskap av den kungliga interimisregeringen av 1792. Hertig Karls och Reuterholms, de uppenbara fiendernas, karaktäristik är redan anförd. Ett vittnesmål av större värde ger Hans Gabriel Wachtmeister i sin dagbok.⁴⁹ Han har där under den 26 februari 1809 antecknat att Oxenstierna fått Gustav IV Adolfs uppdrag att på grundval av brev och uppgifter, som konungen lämnat honom, författa en stor försvarsskrift för den olyckliga politik, som lett fram till katastrofen. Vare sig notisen är sann eller diktad ger den en bestämd uppgift om den roll, som samtida bedömare ansåg naturlig för utgivaren av Gustav III:s skrifter och brevväxling.

Ytterligare ett indicium må anföras, för vad det kan vara värt. Oxenstierna utgav Gustav III:s skrifter och brev på kungligt uppdrag, ja, enligt förordet till bägge upplagorna rent av på Gustav IV Adolfs initiativ.⁵⁰ Det är i och för sig givet att detta uppdrag förutsatt censur i den utsträckning uppdragsgivaren fann en sådan behövlig — alltså om det brast i följsamhet. Därmed är dock icke sagt att censur verkligen förekommit och givit ett resultat som gick emot Oxenstiernas egna önskemål, hans egna begrepp om trohet mot materialet. Men en omständighet pekar i den riktningen. Det är klart ådagalagt att Oxenstierna ensam hade uppdraget. Det var han som stod för materialinsamlandet.⁵¹ Men han har likafullt låtit sin tekniske medhjälpare, den franske språkmästaren Jean-Baptiste

⁴⁸ Denna del av Oxenstiernas verksamhet har, vad beträffar dess bakgrund, numera ställts i en ny dager av E. L. Birck, *Till Liikalanotens förhistoria* (FHT 1946), s. 71 ff., o. idem, *Gustaf Mauritz Armfelts ryska negociationer under Anjalatiden* (HT 1947), s. 109 ff.

⁴⁹ H. G. Trolle-Wachtmeister, *Anteckningar och minnen*, 1 (E. Tegnér's valda skrifter, 4, Stockholm 1905), s. 162.

⁵⁰ *Collection des écrits ... de Gustave III*, 1 (Stockholm 1803), förordet utan paginering. *Konung Gustaf III:s skrifter ...*, 1 (Stockholm 1806), förordet utan paginering.

⁵¹ Detta är direkt antytt i ett tack i förordet till editionen, *Collection des écrits ... de Gustave III*, 4, pagin. saknas. Det räcker eljest att här vid lag hänvisa till den anförda korrespondensen mellan Oxenstierna och Armfelt som — väl att märka — gäller den franska upplagan. Lamms försiktiga uttalande, a. a., s. 385, är således knappast väl motiverat.

De Chaux, ensam stå för den först publicerade franska editionen.⁵² Och icke nog med detta. Oxenstierna har, då denna franska edition förelåg, sökt sondera opinionen om det som framträdde som De Chaux' verk och därvid väl erkänt sig ha del i förarbetena men förtigt hur stor den var, så i brev till C. G. af Leopold om de vittra arbetena.⁵³ Och Armfelt uppehöll i sina brev till Oxenstierna fiktionen att ansvaret åvilade De Chaux — på en gång ett hänsynstagande till Oxenstierna och ett sätt att dess friare kunna säga denne sin mening.⁵⁴

Detta tyder på att Oxenstierna fruktat följderna av sin böjlighet för konungens vilja — de följder som skulle yppa sig i hans egen ställning till gustavianerna och, varför icke, i hans eftermäle. Men vare sig sonderingarna givit önskat resultat eller konungen i detta avseende tvingat på honom sin vilja har Oxenstierna själv framträtt som utgivare och som ensam utgivare till den andra, på svenska utkommande upplagan. Arrangemanget kan ha motiverats med de bägge upplagornas helt skilda publik: den franska upplagan var, meddelades i förordet, avsedd för främmande läsare,⁵⁵ och om Oxenstiernas namn hade värde som auktorisation, gällde det självfallet i främsta rummet hos den svenska publiken. Men detta kan icke gärna ha varit det egentliga motivet för Oxenstierna att icke framträda inför offentligheten redan med den första upplagan av sitt verk.

Alla dessa indicier peka i samma riktning, som redan Armfelt anvisat i sin kritik av den franska upplagens femte volym: Oxenstierna har icke endast redigerat utgåvan med syfte att behaga den regim, som givit honom uppdraget. Han har i verkligheten varit dirigerad och censurerad, och han har varit *en garde* emot en kritik, som han icke endast väntat utan själv synes ha innerst gillat. Den gustavianska utgåvan av Gustav III:s skrifter är icke endast ett politiskt agitationsstycke. Det gäller här ett agitationsstycke, som beställts av Gustav IV Adolf och utformats under dennes medverkan. Detta förklarar till slut varför Gustav III:s förkastande av den kyrkliga censuren uteslutits ur det där publicerade brevet till J.-F. Marmontel i juni 1767.

⁵² De Chaux uppträder rent av uttryckligen som ende ansvarig för konungens uppdrag: «que j'ai justifié la confiance dont vous m'avez honoré», och det är rimligtvis han som tackar Oxenstierna — den verkliga utgivaren — i förordet till fjärde delen, s. o. not 51.

⁵³ Handlingar ur v. Brinkman'ska Archivet på Trolle-Ljungby, 2 (Örebro 1865), s. 455.

⁵⁴ Tegnér, Gustaf Mauritz Armfelt, 3, s. 129.

⁵⁵ «C'est elle (la piété filiale) qui Vous a fait former le vœu de voir exposé à tous les yeux ce monument que Gustave III érigea lui-même à sa mémoire, et dont sa nation seul a pu jouir jusqu' à présent». I den svenska upplagan skriver Oxenstierna: »Dessa skrifter hafva redan uppfyllt sitt ändamål bland främmande folkslag».

John Hall & Co:s konkurs.

Av Artur Attman.

I. Konkursen.

En av de mest diskuterade rättsaffärerna under 1800-talets förra del var den Hallska konkursen i Göteborg.

Den av John Hall d. ä. grundlagda firman John Hall & Co var under 1700-talets sista årtionden det utan jämförelse dominerande handelshuset i Göteborg. Det var det ledande företaget i fråga om järn- och trävaruexport. Dessutom ägde och drev den Hallska firman ett betydande antal järnbruk i Värmland och Dalsland och tio sågar vid Lilla Edet samt ett par sillsalterier och trankokerier. Därtill kom den Hallska fastigheten i Göteborg, hamnen i Masthugget och sommarslottet Gunnebo. Från 1798 var John Hall d. ä. ensam ägare av firman.¹

Då John Hall d. ä. 1802 avled, utgjorde hans behållna förmögenhet omkring 700 000 rdr bco. Arvtagare voro änkan Christina Hall, född Gothén, sonen John Hall d. y. och dottern Christina, gift med amiralen greve Clas Adam Wachtmeister. För att ensam få tillträde till faderns bo och handelsrörelse lät John Hall d. y. ur boet utlösa sin svåger med ett belopp av 250 000 rdr bco och sin moder med 44 444: 21: 4 rdr bco samt därtill en förbindelse att till henne årligen utbetala 8 000 rdr bco på ett betingat livräntekapital av 133 333: 16 rdr bco.

Sedan John Hall d. y. övertagit sin faders handelshus, började snart konjunkturerna för den viktigaste grenen av firmans verksamhet, järnexporten, att starkt försämrast. De minskade avsättningsmöjligheterna framför allt på den engelska marknaden ställde den Hallska firman på svåra likviditetsprov. John Hall d. y., som under faderns tid icke alls ägnat sig åt firmans verksamhet och uppenbarligen saknade sinne för hur affärer skulle bedrivas, tog emellertid ej råd av den sakkunskap, som fanns inom företaget, och i början av 1807 såg han sig nödskad att begära administration för att under den

¹ Avd. I vilar på den utförliga framställningen i A. Attman, D. Carnegie & Co. 1803—1953 (1953), s. 15 ff. Ett par korrigeringar i nämnda arbete må här göras: s. 8 och s. 364 anges Benjamin Halls dödsår till 1755, det skall vara 1748; s. 28 rad 15 u. står 569 133: 16, det skall vara 599 133: 16; s. 55 rad 11 n. står $\frac{28}{10}$ 1825, det skall vara $\frac{28}{10}$ 1825; s. 59 rad 1. u. står 7 613: 18, det skall vara 11 420.

tid, som erfordrades, realisera vissa tillgångar. I denna situation ingrep David Carnegie.

David Carnegie hade börjat sin bana i Göteborg såsom bokhållare i John Hall d. ä:s firma och avancerat till dennes närmaste man. Efter John Hall d. ä:s död etablerade sig David Carnegie tillsammans med Jan Lamberg 1803 i egen firma, D. Carnegie & Co, samtidigt som han enligt ett med John Hall d. y. upprättad kontrakt mot en årlig avlöning av £ 1 400 kvarstod i den Hallska firman till utgången av år 1806. Då det Hallska husets borgenärer i mars 1807 skulle taga ställning till John Halls förslag om administration under firmans egen tillsyn, genomdrev David Carnegie, som ansåg John Hall oförmögen att sköta husets affärer, på grundval av den fullmakt han hade från den Hallska firmans viktigaste bankirförbindelse, nämligen J. Denison & Co i London, att den Hallska firman försattes i konkurs. Såsom syssломän förordnades landskamreraren F. M. Åkerman, kommerserådet Niklas Björnberg samt grosshandlarna David Carnegie och David Low (den sistnämnde dock endast till år 1818).

På borgenärernas begäran gjorde därefter David Carnegie flera försök att genom övertagande av den Hallska firman bereda John Hall en viss utkomst för framtiden, men dessa planer omintetgjordes genom John Halls förbindelse med handlanden Pehr Backman, som intalade Hall, att man skulle kunna åvägabringa en ackordsuppgörelse genom pantförskrivning av den en gång avträdde egendomen. Med sin i konkurs varande firma ingick därför John Hall med Pehr Backman ett handelsbolag, som behöll det gamla namnet John Hall & Co.

Realisationen av de fasta tillgångarna i den Hallska konkursmassan fördröjdes emellertid genom ingripande från högsta ort, och först 1810 kunde försäljningen av egendomar och bruk på allvar taga sin början. De försäljningssummor, som kunde uppnås, understego i de flesta fall betydligt de värden, vartill egendomarna upptagits i konkursstaten. Först i början av 1813 var praktiskt taget hela den Hallska bruksrörelsen avvecklad. Detta innebar att konkursförvaltningen kommit att utsträckas över åtskilliga år. Utdelning till borgenärerna ägde rum på det sättet, att på den prioriterade gälden utbetalades hela kapitalet jämte upplupen ränta och att till oprioriterade fordringsägare utdelades 85 % av fordringsbeloppet. Därtill gjordes vissa avsättningar för änkefru Halls livränta.

Då John Hall och Pehr Backman efter 1810 icke längre kunde hindra realisationen av det Hallska boet, uttogo de (nya bolaget John Hall & Co) den ²⁰/₁₀₀ 1811 stämning på syssломännen och borgenärerna för vanvård av det omhändertagna boet.

John Hall d. y. under senare år. Akvarell av grevinnan Christine Charlotte Mörner (g. Gyllenkrok och Cederström). Tillhör professor Bengt Hildebrand, Stockholm.

Göteborgs särskilda rådhusrätt avgjorde det vidlyftiga målet den $24/8$ 1820 och dömde sysslomännen att på grund av vanvård av det Hallska boet till John Hall & Co utbetala betydande ersättningsbelopp — 638 723: 9: 9 rdr bco — och att till bolaget återställa de rester av egendomarna, som ännu voro orealiserade. Rådhusrättens dom överklagades hos Göta hovrätt, som avgjorde målet den $14/5$ 1824. Även hovrätten dömde sysslomännen till stora ersättningsbelopp. Ersättningsskyldigheten härledde hovrätten huvudsakligen ur dels åtgärder, som kuratorerna vidtagit i fråga om vissa fordringar, dels brukstjänstemäns förskingringar och bristande redovisning och dels det sätt, varpå kuratorerna ombesörjt driften vid konkursmassans järnbruk och sågverk samt försäljningen av järn- och trävarorna i Göteborg. I fråga om drifts- och försäljningsresultaten ansåg hovrätten att förvaltningen varit slapp och att sysslomännens räkenskaper icke gävo tillräcklig vägledning, varför domstolen gjorde överslagsberäkningar över den vinst, som enligt dess mening bort tillföras massan. Tillsammans dömde hovrätten sysslomännen till en ersättningsskyldighet av 494 445: 3: 9 rdr bco, varifrån avgick dels 15 % av de oprioriterade fordringarna och dels erforderligt avsättning och ut-

fyllnad i änkefru Halls livräntekapital samt vissa mindre belopp, så att det överskott, som sysslomännen omedelbart skulle överlämna till John Hall & Co, uppgick till 330 544: 7:6 rdr bco.

Såväl efter rådhusrättens som hovrättens dom deponerade de tre sysslomännen egendom »till doms fullgörande», varvid de huvudsakliga beloppen kommo på Niklas Björnberg och David Carnegie.

Hovrättens dom överklagades hos Kungl. Maj:t, men ärendet kom ej att bli föremål för högsta domstolens prövning. Efter skedd förlikning avskrevs nämligen målet.

Det händelseförlopp, som ledde fram till förlikningen, tog sin början omedelbart efter rådhusrättens fällande dom. Uppgörelsen kom nämligen att gälla dels de rester av konkursmassans egendom, som ännu voro orealiserade, då sysslomännen frånträdde sin förvaltning, och dels de ersättningsbelopp, vartill sysslomännen i de båda lägre rättsinstanserna dömts.

II. Uppgörelsen.

Sedan Göteborgs rådhusrätts dom den 24/8 1820 fallit, gällde det för John Hall & Co att mot vederbörlig borgen kunna dels tillträda konkursmassans ännu orealiserade egendom och dels lyfta den av sysslomännen till doms fullgörande deponerade egendomen.

Vad den förra frågan beträffar framgick av den slutredovisning per den 30/8 1820, som sysslomännen i anledning av rådhusrättens dom lämnade, att följande tillgångar då ännu voro orealiserade, nämligen en viss del av kapitalet för änkefru Halls livränta, Gunnebo egendom, som änkefru Hall i arvföreningen efter John Hall d. ä. erhållit såsom änkesäte men som hon i samband med sin konkurs på sommaren 1818 lämnat,² sågarna nr 1 och 6 vid Lilla Edet och den Hallska hamnen i Masthugget.

John Hall & Co inledde efter rådhusrättens dom omedelbart åtgärder för att lyfta det deponerade livräntekapitalet och företedde såsom säkerhet borgensförbindelser från flera högt uppsatta personer.³ Genom dom den 4/6 1822 förklarade Kungl. Maj:t John Hall &

² Änkefru Christina Halls konkurs den 17/8 1818 föranleddes av att hennes broder handlanden Jacob Gothen den 15/8 1818 försatts i konkurs. Askims häradsrätt: konkursakter 1820; dom 12/8 1820. GLA (Landsarkivet i Göteborg).

Gunnebo hade börjat förfalla redan 1810, och vid en besiktning 1819 konstaterade stadsarkitekt Hagberg, att förfallet hade gått långt.

³ De borgensförbindelser, som John Hall ursprungligen 1820 presterade, hade tecknats av excellensen greve M. F. Brahe, landshövdingen friherre G. A. Koskull, utrikesstatsministern greve Lars von Engeström, expeditionssekreteraren A. R. von Prinzencreutz, hovmarskalken greve Nils Bonde, aktuarien D. J. Rylander samt grevarna J. M. Spens och C. G. Spens. Göteborgs rådhusrätt: John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1, 7. GLA.

Co berättigade till lyftning av det för änkefru Halls livränta nedsatta beloppet, som enligt räkenskaperna utgjorde 70 933: 16 rdr bco. Mot slutlig borgen av friherre Carl Carlsson Bonde och greve Gustaf Piper och efter Göteborgs rådhusrätts och Göta hovrätts utslag lyfte John Hall & Co 1823 det nedsatta livräntekapitalet.⁴

Vad Gunnebo egendom beträffar förklarade sysslomännen efter rådhusrättens dom den 24/8 1820, att de icke hade något att erinra emot att John Hall & Co mot borgen tillträdde karaktärsbyggnaden jämte lösöre och orangeri. De avlämnade nycklarna till magistraten, som därefter genom särskilt beslut utlämnade dem till Pehr Backman mot borgen av handlandena A. Hallgren och Arvid Carlsson.⁵

Sågarna nr 1 och 6 vid Lilla Edet hade sysslomännen genom offentlig auktion den 22/1 1820 utarrenderat till Niklas Björnberg. Sedan rådhusrätten i sin dom den 24/8 1820 bl. a. föreskrivit, att massans oförsälda fastigheter mot vederbörlig borgen skulle överlämnas till John Hall & Co och Kungl. Maj:t den 14/2 1823 fastställt denna dom, övertog John Hall & Co mot borgen av handlandena A. Hallgren och Arvid Carlsson de båda sågarna.⁶

Hamnen i Masthugget, som sysslomännen genom offentlig auktion den 29/12 1819 utarrenderat till James Dickson, härjades den 18/8 1821 av eld, varigenom tvist uppkom huruvida John Hall & Co ägde lyfta assurancesbeloppet, £ 1 000. Emellertid överlämnades Masthuggshamnen efter Kungl. Maj:ts dom den 14/2 1823 mot borgen av bl. a. Arvid Carlsson liksom de ovannämnda sågarna till John Hall & Co.⁷

Därmed hade John Hall & Co i enlighet med rådhusrättens dom den 24/8 1820 tillträtt den återstående orealiserade delen av konkursmassans egendom.

Sedan Göteborgs rådhusrätt genom dom den 24/8 1820 och Göta hovrätt genom dom den 14/5 1824 fastställt betydande ersättningsbelopp, som av sysslomännen skulle utbetalas till John Hall & Co,

⁴ Göteborgs rådhusrätts protokoll 25/2, 27/8 1823; Göta hovrätts utslag 11/6 1824. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1, 8. GLA.

⁵ Göta hovrätts utslag 11/8 1824, K. Maj:ts dom 14/2 1823. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA.

⁶ K. Maj:ts dom 14/2 1823, Göta hovrätts utslag 11/6 1824. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA. Meddelande om utarrenderingen lämnades i Göteborgs rådhusrätt 13/9 1820; arrendekontraktet undertecknades 25/9 1820. Den 23/1 1821 inropades arrendet av sågarna av handlanden Arvid Carlsson. Göteborgs auktionskammarers protokoll. GLA.

⁷ Göta hovrätts utslag 11/6 1824. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA. Göteborgs rådhusrätts protokoll 7/1, 22/2 1825. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 7. GLA. Den 13/1 1821 inropades arrendet av Hallska hamnen av handlanden Arvid Carlsson. Halls lyftningsrätt till assurancesbeloppet i K. Maj:ts dom 17/12 1824. RA.

vidtogo John Hall och Pehr Backman åtgärder för att lyfta den av sysslomännen för detta ändamål deponerade egendomen. Avgörande blev härvid arten av den borgen, som John Hall & Co kunde ställa. Endast i ett fall hade bolaget härvidlag framgång. Det gällde värdet av det av David Carnegie deponerade fartyget Apollo. Sedan nämligen Kungl. Maj:t genom dom den $24/6$ 1824 fastställt rådhusrättens och hövrättens utslag i denna fråga, utbetalade David Carnegie den $30/6$ och $13/7$ 1824 emot borgen av kaptenen friherre G. U. Bennet och handlanden Arvid Carlsson till John Hall & Co:s ombud Pehr Backman skeppet Apollos uppgivna värde eller 16 780: 30 rdr bco.⁸ Efter kaptenen Bennets död den $29/4$ 1825 kom emellertid borgensfrågan i ett nytt läge, såsom nedan närmare skall utredas.⁹

I övriga av John Hall och Pehr Backman väckta lyftningsfrågor — gällande särskilt dels sysslomännens deponerade kontanta medel, guld och silver och dels David Carnegies deponerade löseegendom, järnvaror och skeppet Johannes — drog avgörandet ut på tiden, och Kungl. Maj:t, som tillerkände John Hall & Co rätt till lyftning, hänvisade genom domar den $8/6$ 1825 bedömningen av den av John Hall & Co ställda borgen till vederbörande exekutor i Göteborg. Samtidigt härmed gjorde David Carnegie ansökningar att emot borgen av handlandena J. N. Milow och James Dickson få lyfta de av honom till doms fullgörande deponerade järnvarorna. Genom dom den $8/6$ 1825 hänvisade Kungl. Maj:t denna fråga likaledes till vederbörande exekutor i Göteborg.¹⁰

I anledning av Kungl. Maj:ts nyssnämnda domar den $8/6$ 1825 gjorde dels John Hall & Co och dels David Carnegie och Niklas Björnberg framställningar i lyftningsfrågorna hos rådhusrätten i Göteborg. Därtill kom att genom kaptenen G. U. Bennets död spörsmålet om flera Hallska borgensförbindelser måste omprövas. Ärendena handlades den $10/7$, $25/7$, $4/8$, $11/8$, $1/9$ och $12/9$ 1825. Vid sistnämnda sammanträde stod det klart, att kaptenen Bennets arvingar icke fullföljde det åtagande, som denne gjort såsom borgensman för John Hall & Co. Det innebar bl. a., att John Hall & Co antingen måste skaffa ny borgen eller återbetala det för skeppet Apollo uppburna beloppet. Avgörandet i lyftningsfrågorna fördröjdes emellertid på

⁸ John Hall & Co till magistraten i Göteborg $23/6$ 1823, kaptenen L. Dannbergs (på Apollo) intyg $13/7$ 1824, K. Maj:ts dom $24/6$ 1824, David Carnegie till Magistraten i Göteborg $9/6$, $22/6$ 1825. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1, 8. GLA. — Denna punkt innebär en modifikation av framställningen i A. Attman, D. Carnegie & Co. 1803—1953, s. 53.

⁹ Göteborg rådhusrätts protokoll $2/7$ 1825. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 7. GLA. Jfr nedan not 11.

¹⁰ K. Maj:ts domar $8/6$ 1825. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA.

grund av att besvär anfördes hos Göta hovrätt i fråga om flera av rådhusrätten härutinnan fattade beslut.¹¹

Hela denna komplicerade fråga löstes emellertid under oktober månad 1825 genom en radikal åtgärd. Sedan början av 1825 hade från högsta ort gjorts trevare att bilägga den Hallska redogörelsetvisten, och Pehr Backman hade under sommaren 1825 sökt åvägabringa en uppgörelse — han hade gjort en »offert att emot 150 000 rdr bco och bibehållande dessutom av oförsålda fastigheter samt uppburna livräntebeloppet förena och bilägga uppstådda tvisten om ansvarighet och redovisningen för John Hall & Co:s under konkurs avstådda bo» — men kuratorerna hade funnit det föreslagna beloppet alldeles för högt.¹²

I stället träffades nu uppgörelse mellan kuratorerna och John Hall ensam, varvid Pehr Backman sköts åt sidan. Genom fyra olika skrivelser, daterade den 20 oktober 1825, vilka handlades vid rådhusrätten den 24/10 1825, förändrade John Hall å sitt bolags vägnar radikalt situationen. »Då herr grossh. Pehr Backman och jag numera ej dela samma övertygelse om behandlingen av rättegången med mina hrr kuratorer och dessa olika åsikter naturligen måste på ett olika sätt inflyta på utförandet av rättegången», förklarade John Hall, att han återkallade sin fullmakt av den 28/5 1810 för Pehr Backman att föra talan å bolagets vägnar. Såsom en följd av den med kuratorerna träffade överenskommelsen avstod John Hall från alla anspråk på lyftning eller utmätning av den egendom, som kuratorerna uppgivit till fullföljande av Göta hovrätts dom av den 14/5 1824, och likaså från anspråk på assurancesbeloppet för hamnen i Masthugget. Därjämte avstod John Hall å sitt bolags vägnar från att fullfölja sina besvär i lyftningsfrågan, varigenom kuratorerna mot borgen kunde återtaga sin deponerade egendom.¹³

I de olika rättsinstanserna fullföljde John Hall snabbt nedläggandet av sin talan mot sysslomännen. I början av november stod det klart för Pehr Backman, som vistades i Stockholm, vad som höll på att ske.

¹¹ Göteborgs rådhusrätts protokoll 18/7, 25/7, 4/8, 11/8, 1/9, 18/9 1825. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 7. GLA.

¹² P. Staaf, sysslomännens ombud, till justitierådet N. W. Stråle 22/2 1825. KB: Ep S 55 a; P. Backman till G. F. Wirsén 13/7 1825. RA: G. F. Wirséns samling. Backmans offert innebar 150 000 rdr bco utöver de återstående fastigheterna och det uppburna livräntekapitalet (70 933: 16 rdr bco) samt skeppet Appollos värde, 16 780: 30 rdr bco. A. Attman, a. a., s. 53 ff. Stråle var föredragande i H.D.

¹³ John Halls egenhändiga skrivelser den 20/10 1825 såsom bilagor till Göteborgs rådhusrätts protokoll 24/10 1825. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 7. John Hall var närvarande vid rådhusrättens session den 24/10 1825, under det att Pehr Backman, som varit närvarande vid rådhusrättens sammanträden i juli och augusti, sedan slutet av sistnämnda månad vistades på annan ort.

Den $\frac{5}{11}$ 1825 inlade han den första av sina protester mot alla åtgärder, som Hall honom ohörd kunde företaga sig. Högsta domstolen förklarade emellertid den $\frac{14}{11}$ 1825 den av John Hall gjorda återkallelsen i lyftningsfrågan kraftägande och oberoende av Backmans bifall, enär denne ej haft någon som helst del i det till borgenärerna upplåtna boet utan endast varit ombud för John Hall.¹⁴

Den formella uppgörelsen mellan John Hall och kuratorerna under-tecknades och vidimerades i Göteborg den 30 januari 1826.¹⁵ Uppgörelsen mellan Hall och sysslomännen å egna och borgenärernas vägnar innebar följande.

John Hall nedlade å sina egna och sitt bolags vägnar rättegången mot sysslomännen (Björnberg, Åkerman, Carnegie) i enlighet med en särskilt upprättad till Kungl. Maj:t ställd skrift. I föreningsvillkoren stadgades för det första, att John Hall såsom sin enskilda egendom fick behålla den uppburna delen av änkan Halls livräntekapital (70 933: 16 rdr bco) och att i anledning av änkefru Halls timade fränfälle († $\frac{13}{11}$ 1825) Carl Carlsson Bondes och G. Pipers borgensförbindelser skulle till John Hall återställas, varjämte Hall avstod från alla vidare efterräkningsanspråk i fråga om livräntekapitalet. För det andra skulle John Hall få behålla och disponera den ännu oförsålda egendomen, nämligen sågarna nr 1 och 6 vid Lilla Edet, Gunnebo lantegendom med tillhörande möbler och inventarier samt Hallska hamnen i Masthugget. För det tredje skulle kuratorerna till John Hall utbetala 100 000 rdr bco, i vilken summa skulle inräknas dels 16 780: 30 rdr bco, som av Pehr Backman 1824 hos David Carnegie blivit lyftade såsom utgörande värdet av skeppet Apollo, och

¹⁴ Göteborgs rådhusrätts protokoll $\frac{24}{11}$ 1825. John & Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 7. GLA. Revisionsakt $\frac{3}{4}$ 1826, vol. 6. RA. Justitierevisionens registratur $\frac{14}{11}$ 1825. RA.

¹⁵ Uppgörelsen, som hittills varit okänd, upptäcktes av förf. i mars 1954 i en volym, där den rätteligen ej hörde hemma. Då det kunde förmodas, att vid eventuell inteckning i Gunnebo John Halls äganderätt till nämnda egendom prövades, hade Askims inteckningsprotokoll för 1820-talet genomgått. Vid rättens förhandlingar i inteckningsmål den $\frac{30}{11}$ 1827 företedde John Halls ombud bl. a. avskrifter av en avhandling mellan John Hall och hans gäldbundna bos sysslomän av den $\frac{30}{1}$ 1826 och av föreningen mellan John Hall och Pehr Backman. Om dessa handlingar bevarats av rätten, borde de ligga bland Inneliggande handlingar till häradsrättens protokoll, men de saknades där. Arkivbildaren hade i stället lagt dem i häradsrättens konkursakter. Handlingarna ingingo i en akt och äro numera placerade som Inneliggande handlingar till Askims häradsrätts dombok $\frac{15}{9}$ 1828. GLA. På grundval av de nu funna handlingarna har hela uppgörelsen i den Hallska konkursen kunnat tecknas.

De här ifrågakommande avskrifterna äro gjorda med John Halls hand och äro försedda med vederbörlig vidimation samt ha påskriften »Exhib. Askims häradsrätt $\frac{30}{11}$ 1827». I samma volym låg även ett den $\frac{2}{6}$ 1827 företett transumt av John Halls och kuratorernas uppgörelse.

Uppgörelsen innebar sålunda, att John Hall erhöi — utom de oförsålda fastigheterna — 100 000 + 70 933: 16 (livräntekapitalet) = 170 933: 16 rdr bco emot det att Backman begärt 237 713: 46 rdr bco.

dels 14 000 rdr (inkl. ränta till $\frac{30}{1}$ 1826), som John Hall vid den reella uppgörelsen i oktober 1825 i avräkning uppburit hos David Carnegie och Niklas Björnberg. För det fjärde skulle John Hall njuta befrielse från anspråk på ytterligare gottgörelse, som kunde väckas av »alla de borgenärer, som på inställelsedagen bevakat fordran i herr Halls konkurs och genom konkursdomarna äro fordringsrätt tillagda» — dvs. 15 % av de oprioriterade fordringarna. För det femte stadgades, att John Hall vid undertecknandet skulle erhålla ytterligare 6 000 rdr i avräkning på gottgörelsesumman och att återstoden av densamma skulle — i avvaktan på Kungl. Maj:ts beslut om rättegångens nedläggande — deponeras hos kommerserådet Jan Lamberg i form av reverser utfärdade av David Carnegie och Niklas Björnberg och löpande med ränta från den $\frac{1}{3}$ 1826.

Överenskommelsen betraktades som ytterst konfidentiell, och i texten intogs följande passus: »Då jag Hall önskar, att innehållet av denna förening icke bliver känt, förbinda vi oss alla att icke i en eller annan måtto låta densamma komma till allmänhetens kunskap.»

Samtidigt härmed upprättades en av John Hall till Kungl. Maj:t ställd skrivelse, vari han på egna och sitt bolags vägnar nedlade sin talan mot kuratorerna och förklarade sig bl. a. ha erhållit »fullkomlig redovisning och gottgörelse för allt vad mig i ett eller annat avseende tillkommer att av dem i och för deras sysslomannabefattning återfå och uppbära eller emottaga».¹⁶ Sedan denna skrivelse den $\frac{15}{2}$ 1826 inkommit till högsta domstolen och därefter publicerats i offentlig tidning, ingav Pehr Backman en serie protester mot John Halls ensidiga handlande och vägrade att godtaga den avbön, Hall gjort inför kuratorerna.¹⁷ Högsta domstolen hade emellertid genom tidigare utslag redan ådagalagt, att John Halls egna åtgärder å bolagets vägnar voro kraftagande och att Backman icke ägde någon talan i målet mellan John Hall och kuratorerna för det Hallska boet.

Innan frågan slutligen behandlades i högsta domstolen, träffade emellertid John Hall uppgörelse även med Pehr Backman.¹⁸ Den mellan dem ingångna föreningen av den 17 mars 1826 innebar, att Pehr Backman i ett för allt för att han under »19 år uppoffrat sin och andra vänners förmögenhet och välfärd» erhöi dels »beloppet han

¹⁶ Revisionsakt $\frac{3}{4}$ 1826, vol. 2. RA. Skrivelsen är i sin helhet återgiven i A. Attman, a. a., s. 56 f.

¹⁷ P. Backman till K. Maj:t, inkom $\frac{31}{2}$ 1826. Revisionsakt $\frac{3}{4}$ 1826, vol. 2. RA. A. Attman, a. a., s. 58.

¹⁸ Askims häradsrätts Inneliggande handlingar 1828, GLA. Se härom ovan not 15. Den följande framställningen innebär en modifikation av texten i A. Attman a. a., s. 58.

uppburit för skeppet Apollo (16 780: 30 rdr bco), avkastningen för hamnen i Masthugget och sågarna nr 1, 3, 5 och 6 vid Lilla Edet samt beloppet för vad hrr Carnegie & Co deponerat för kontraktsmålen»¹⁹ och dels 33 333: 16 rdr bco genom av Hall utfärdade anvisningar till Backman ställda på David Carnegie och Niklas Björnberg. John Hall förpliktade sig att inlösa och likvidera alla skuldsedlar han i bolagets namn utgivit. Backman dechargerades från alla krav emot dels att han avstod från all delaktighet i John Halls förening med kuratorerna, dels att han återställde till Hall de egendomar han innehade, nämligen Gunnebo, sågarna 1 och 6 vid Lilla Edet och hamnen i Masthugget, dels att han avstod från återbetalande av vad han sedan 1807 betalat till Hall och för bolagets processer, dels att han avstod från »alla anspråk till de med honom ingångna bolagskontrakter»,²⁰ som i följe av Kungl. Maj:ts nådiga utslag den 14 sistlidne november komma att förfalla», och dels att han själv likviderade de av honom i bolagets namn utfärdade skuldsedlarna.

Sedan Pehr Backman därefter den 20 mars 1826 inför högsta domstolen muntligen återkallat sina protester mot John Halls ansökan om målets avskrivning och alla övriga berörda parter tillkännagivit, att de instämde i Halls ansökan, avskrev högsta domstolen den 3/4 1826 hela det Halliska konkursmålet.²¹

Uppgårelsen i det Halliska målet innebar sålunda, att John Hall i gottgörelse av kuratorerna erhöll 100 000 rdr bco, varav han genom särskild överenskommelse tilldelade Pehr Backman ungefär hälften,

¹⁹ Vad angår sågarna nr 1 och 6 se ovan not 6. Sågarna nr 3 och 5 hade av John Hall & Co den 18/3 1811 inropats, men frågan om likviden var därefter föremål för tvist mellan syssломännen och John Hall & Co. Genom förlikningen inför högsta domstolen avskrevs denna tvist. Utdrag ur protokoll inför K. Maj:ts nedre justitierevision 5/4 1826. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA.

Kontraktsmålen mellan D. Carnegie & Co och John Hall & Co avsågo tvenne kontrakt ingångna 1803 och 1808 rörande dels viss provision på D. Carnegie & Co:s järn- och träskeppning 1/7 1807—10/3 1808 och dels viss del av D. Carnegie & Co:s vinst å järn- och träskeppning till de f. d. Halliska kunderna 10/3 1808—7/5 1811. Revisionsakt 4/12 1821, vol. 16. RA. A. Attman, a. a., s. 31 f.

²⁰ Den 11/7 1818 hade John Hall och Pehr Backman ingått ett bolagskontrakt, enligt vilket de skulle dela hälften vardera av det Halliska boet.

²¹ Revisionsakt 3/4 1826, vol. 2. RA. Utdrag ur protokoll vid K. Maj:ts nedre justitierevision 5/4 1826. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA.

Jfr skildringen i landshövdingen Hans Wachtmeisters brev den 4/4 1826: »Strähle, föredragande i den stora Halliska processen, gav i går stor middag med anledning därav, att parterna vänskapligt avslutat affären. Man tror sig veta, att Lundström (Halls advokat) får 50 000 rdr beo, Backman, hans biträde, lika mycket, Hall ungefär 40 000 och rättegångskostnaderna, dvs. vad han fått förskotterat för att kunna föra processen, vilket belöper sig till cirka 30 000, allt i banco. Så är då äntligen detta stora mål en gång avslutat. Det är fru Carnegies tårar och förtvivlan, som tvingat Carnegie att ingå förlikning. 170 000 rdr är en vacker summa ut med.» Anteckningar och bref från Carl Johanstiden. Ur landshövdingen greve Hans Wachtmeister den äldres papper, utg. af Hugo Wachtmeister (1915), s. 256.

att han för egen disposition återfick Gunnebo, sågarna nr 1 och 6 vid Lilla Edet samt Masthuggshamnen och att inga anspråk gjordes gällande på det av John Hall uppburna livräntekapitalet på 70 933: 16 rdr bco. De oprioriterade fordringsägarna gingo miste om 15 % av sina fordringar — 67 390: 45: 8 rdr bco²² — jämte ränta på hela fordringsbeloppet.

III. Epilog.

Sedan förlikningen ingåtts och Kungl. Maj:t avskrivit målet, uppkom frågan hur dispositionen av den till John Hall överlämnade egendomen skulle äga rum. John Hall hade nämligen sedan konkursens början utfärdat skuldsedlar, vars innehavare nu sökte få dem infriade.

Sågarna nr 1 och 6 vid Lilla Edet överlät John Hall den $\frac{1}{5}$ 1826 till handlanden Arvid Carlsson i Göteborg, som därvid återställde av John Hall till honom utfärdade skuldsedlar på ett belopp av 20 666: 32 rdr bco. Köpehandlingen godkändes av Pehr Backman, som dock senare krävde, att Arvid Carlsson till Backman skulle utställa särskilt kvitto, en begäran som av Flundre häradsrätt den $\frac{20}{11}$ 1826 underkändes.²³

Hamnen i Masthugget, som arrenderades av Arvid Carlsson, lät John Hall den $\frac{2}{5}$ 1826 å auktion försälja till grosshandlanden J. M. Lundberg för en summa av 2 233: 16 rdr bco.²⁴

I fråga om Gunnebo, som av Göteborgs rådhusrätt 1820 överlämnats till Backman och enligt förlikningen mellan John Hall och Backman skulle tillfalla John Hall, gjorde Backman gällande, att John

²² A. Attman, a. a., s. 38. Vid förlikningen inför högsta domstolen förklarade C. A. Wachtmeister sig avstå från sin återstående oprioriterade kapital- och räntefordran och icke ha någon talan att föra mot kuratorerna. Utdrag ur protokoll vid K. Maj:ts nedre justitierevision $\frac{9}{4}$ 1826. John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 1. GLA.

Till syssломännen utlämnades bl. a. alla de räakenskaper, böcker, brev och handlingar, som icke tillhörde själva rättegångsakten, för att begagnas vid den redogörelse av Hallska massan, som syssломännen hade att till borgenärerna avgiva, varefter Hall ägde rätt att återfå desamma. Jfr Askims häradsrätts dombok $\frac{23}{10}$ 1831 § 29, $\frac{18}{10}$ 1832 § 5.

I Uddeholmsbolagets protokoll avskrevs den $\frac{20}{7}$ 1831 bolagets fordran på John Hall & Co (3 418: 42: 7 rdr rgs), utgörande 15 % av dess i konkursen bevakade fordran. Uddeholm: Protokoll 1831.

²³ Flundre härads dombok (lagfarter) $\frac{13}{8}$, $\frac{20}{11}$ 1826, $\frac{11}{11}$ 1829, § 3, Bil. GLA.

²⁴ Göteborgs rådhusrätts protokoll $\frac{15}{7}$ 1825, John Hall & Co:s konkurs 1807, vol. 7. Göteborgs magistrats politieprotokoll $\frac{10}{8}$ 1826 § 399, $\frac{15}{8}$ 1826 § 449. Göteborgs drättselkommissions protokoll $\frac{19}{8}$ 1826 § 4; d:o Inneliggande handlingar 1826 litt. L med bilagor. GLA.

Den $\frac{27}{4}$ 1826 utfärdade John Hall i Skara fullmakt för häradshövding Sam Lundström att reglera John Halls förbindelser. Göteborgs drättselkommissions Inneliggande handlingar 1826 litt. L, bil. B. GLA.

Hall icke vore ensam ägare, så länge han icke uppfyllt vissa förpliktelser i deras förlikning. Tvisten avgjordes av Askims häradsrätt den $\frac{3}{4}$ 1828, som på grundval av John Halls och Pehr Backmans förlikning förklarade John Hall vara ensam ägare av Gunnebo och i följd härav beviljade inteckning i Gunnebo för skuldsedlar, som John Hall utfärdat till trenne personer 1822 och 1826. Backman, som samtidigt dömdes till böter, enär han »med grova smädelser John Hall missfirmat», anförde vad mot utslaget men hade ingen framgång.²⁵

Lösöret på Gunnebo försålde John Hall den $\frac{9}{2}$ 1828 till sin måg och dotter Eduard och Marianne Beckman, vilka i sin tur sålde det till kronolänsman D. M. Gädde. Egendomen Gunnebo synes ha varit utarrenderad.²⁶

Då John Hall, som var mantalsskriven på Gunnebo, okänd avled i Stockholm i december 1830, utgjordes hans egendom av Gunnebo, sex skeppund hö och en naturaliesamling, allt värderat till 10 108 rdr bco, varav Gunnebo 10 000 rdr bco. Skulderna överstego betydligt tillgångarna. Hans bo försattes därför i konkurs, och syssloman blev kronofogden J. W. Kleberg. Borgenärerna i John Halls urarva konkurs utlyste flera gånger Gunnebo till försäljning — de i egendomen beviljade inteckningarna uppgingo till 13 033: 16 rdr bco — men lyckades icke erhålla täckning för inteckningarna. Genom auktion den $\frac{15}{8}$ 1832 försålde Gunnebo till slaktaremästaren John Carlsson för 6 786 rdr bco.²⁷

Därmed skingrades den sista resten av den en gång stora Hallska förmögenheten.

²⁵ Askims häradsrätts protokoll $\frac{3}{4}$ 1828 § 130, $\frac{11}{2}$ 1831 §§ 5, 6, $\frac{7}{3}$ 1834 §§ 19, 20. Älvsborgs lagmansrätts protokoll $\frac{23}{10}$ 1828 § 111. GLA. Inteckningshavare voro kanslisten O. J. Hafström (John Halls skuldsedel $\frac{31}{9}$ 1822: 3 333: 16 rdr bco), auditören Seldener (John Halls skuldsedlar $\frac{21}{8}$, $\frac{24}{9}$ 1826: 1 700 rdr bco) och auditören A. O. Norén (John Halls skuldsedlar $\frac{3}{7}$ 1826: 8 000 rdr bco). Jfr ovan not 15.

²⁶ Askims dombok $\frac{26}{3}$, $\frac{22}{10}$ 1831, $\frac{26}{11}$, $\frac{3}{5}$, $\frac{19}{8}$, $\frac{19}{10}$ 1832. GLA. A. Baeckström, Gunnebo rediviva (Byggmästaren 1953: A), s. III ff.

²⁷ Askims dombok $\frac{26}{3}$, $\frac{22}{10}$ 1831, $\frac{26}{11}$, $\frac{3}{5}$, $\frac{19}{8}$, $\frac{19}{10}$ 1832; d:o (lagfarter) $\frac{20}{10}$, $\frac{10}{11}$ 1832, $\frac{24}{11}$ 1834; d:o (inteckningar) $\frac{11}{8}$, $\frac{14}{3}$ 1831. GLA. Kronoskatt för Gunnebo hade av John Hall icke betalats för åren 1828, 1829, 1830.

L. A. Ekmarcks anteckningar om Berzelius.

Utgivna med inledning och noter.

Av Arne Holmberg.

Inledning.

År 1951 avled f. d. bankkamreraren L. G. Ekmarck, den sistemanlige medlemmen av en släkt, som betydde åtskilligt inom svenskt kulturliv under förra hälften av 1800-talet och var bekant ej minst på grund av sina förbindelser med Berzelius. Kamreraren Ekmarck var sonson till ämbetsmannen och skriftställaren Lars August Ekmarck (1785—1869),¹ som var kusin till Berzelius' styvbror Christopher E. och en bland den store kemistens närmaste umgängesvänner.

Kungl. biblioteket lyckades förvärva några manuskript,² som tillhört kamreraren Ekmarck, däribland en av L. A. Ekmarck författad skildring av Berzelius och hans närmaste, en skildring som genom sin intima och personliga karaktär bildar ett intressant komplement till den biografi, som samme författare utgav i »Läsning för folket» år 1860. Den kompletterar också i flera avseenden Söderbaums stora monografi.³ Här må t. ex. erinras om uppgifterna rörande Berzelius' umgänge under de första åren av hans vistelse i Stockholm: Söderbaum meddelar (I, s. 237), att källorna i detta avseende äro ganska njuuga, »liksom överhuvudtaget årtiondet 1796—1806 är den del av Berzelii levnad — de första barnaåren undantagna — som sparsammast belyses av de till vår tid bevarade urkunderna». Även i sin skildring av de berömda soaréerna i Berzelius' hem meddelar Ekmarck åtskilligt, som ej tidigare varit offentliggjort.

L. A. Ekmarcks handskrivna Berzelius-biografi föregås av några inledande ord med rubriken »Mina vänner och närmaste bekanta».

¹ Om denne och om släkten se SBL, Bd 13 (1949) samt (betr. släkten) rättelse i B. Hildebrand, Förväxlings- och identifieringsproblem, 2 (PHT 50, 1952, s. 113, not 1).

² Förste bibliotekarien Nils Afzelius, som tog initiativet till detta förvärf, har välvilligt fäst min uppmärksamhet på det här offentliggjorda manuskriptet. Jag har att tacka såväl honom som prof. Bengt Hildebrand för värdefull hjälp med några av noterna.

³ »Jac. Berzelius. Levnadsteckning» (1—3. 1929—31). (Med »Söderbaum» i noterna nedan avses detta verk).

där förf. förklarar, att han, ehuru själv »utrustad med föga utmärkta egenskaper», dock »hugnats med vänskap och ett förtroligare umgänge af de utmärktaste personer». Han förklarar vidare, att han skriver huvudsakligen för att lämna bidrag till sin egen levnadsteckning och att han ej önskar dessa anteckningars offentliggörande. På samma sida har han skrivit en förteckning upptagande namnen på 37 personer, börjande med Berzelius, Wallin, Tegnér, Geijer och Franzén. Han har således umgåtts med planer på att skriva en hel serie personligt hållna levnadsteckningar, men av allt att döma har han aldrig fått tillfälle att fullfölja dessa planer, och även anteckningarna om Berzelius äro i verkligheten fragmentariska.

Manuskriptet består av 21 sidor, de flesta med text endast på högra eller vänstra hälften, men några med efteråt tillkomna anteckningar på den ursprungligen oskrivna hälften. Sid. 1—18 synas ha ursprunglig paginering och bilda en sammanhängande text (sid. 1 till större delen upptagande inledningsorden jämte listan), och härpå följa tre sidor, paginerade 19—21, med sins emellan sammanhörande text, tydligen avsedda att infogas på olika ställen bland de första 18 sidorna. Sid. 19 har en äldre paginering 4, oaktat dess text icke har minsta anknytning till vad som är skrivet på »rätta» sidan med detta nummer (fragment av en helt annan, nu försvunnen utskrift?). Av texten framgår, att huvudparten har skrivits 1857 och tilläggen tio år senare. (Jfr uppgifterna på s. 54 o. 55, not 25, om »Läsning för folket».) Tilläggen bestå dels av verkliga tillägg, dels av andra versioner av vad som sagts i den ursprungliga texten, i de flesta fall utan att denna överkorsats. Ehuru manuskriptet således icke är färdigredigerat för tryckning, kan man av dessa tillägg draga den slutsatsen, att förf. ej längre vidhåller sin önskan, att det skall förbli otryckt, helst som texten dessutom bär spår av en rent språklig överarbetning, som synes vara företagen med tanke på offentliggörande. Det kan således icke strida mot hans yttersta vilja, att det nu befordras till trycket, och de betänkligheter, som han på sin tid till äventyrs haft med hänsyn till då ännu levande eller nyligen avlidna personer, måste nu anses helt hävda, då samtliga för länge sedan skattat åt förängelsen.

Då manuskriptet som nämnts icke var färdigredigerat för tryckning och några ganska långa skildringar förekomma två gånger, har utg. i flera fall ställts inför valet mellan två versioner, som icke rimligtvis båda bort avtryckas. Därvid ha — visserligen i strid mot förf:s förmodade avsikt — de ursprungliga skildringarna, såsom mer drastiska och livfulla, föredragits framför de förkortade och friserade, som av-

fattats vid en senare tidpunkt. I noter anges emellertid alltid, om någon mer version förekommer.

Bland de manuskript, som Kungl. biblioteket förvärfvade från kamreraren Ekmarcks stärbhus, finnas även dagboksanteckningar av L. A. Ekmarck från åren 1849, 1850 och 1859. Såsom avslutning meddelas nedan ett litet utdrag ur dessa anteckningar handlande om förf:s besök hos friherrinnan Berzelius ett halft år efter hennes makes frånfälle.

Ekmarcks text.

Jöns Jacob Berzelius.

Berzelius hade verkligen, hvad få känna, det fula namnet *Jöns* till dopnamn; men kallade sig endast Jacob, både i tal och skrift. Också har väl ingen mindre förtjent tillnamnet Jöns, i sin fula och föraktliga bemärkelse, än Berzelius. Deremot har han uprest den Jacobsstege i vetenskapernes verld, som den gamla Testamentets Jacob endast såg i drömmen. Frändskapen emellan honom och mig var ganska aflägsen; ehuru han sjelf aldrig förnekade den. Min rätta Farbror, prosten Doctor Anders Ekmarck, kyrkoherde i Ekeby och Rinna församlingar, i Östergöthland, var nämligen i andra giftet, gift med Berzelii mor, som då var enka efter skolläraren i Linköping sedermera komministern Berzelius. Första bekantskapen med B. gjordes, i början af 1800-talet uti Upsala, under det B. studerade derstädes och bodde tillsammans med sin halfbror,¹ min kusin Christopher Ekmarck. Som bådas tillgångar voro mycket små, måste de tidtals såsom informatorer handleda främmande personers barn, äfven utom Upsala, hvarefter de båda informatorer, sedan de hoppsamlat en liten sparpenning, återvände dit för att fortsätta sina studier; men på det de skulle quarstanna der så mycket längre, iaktogs [sic] den största sparsamhet, så att, enligt hvad B. berättat mig, Christopher Ekmarck, i sjelfva *verket dog af svält*, hvilket äfven visade sig vid obductionen, då man fann att en del af tarmarne voro hoptorkade. Han blef således en martyr för sin vetgirighet. Ekmarck studerade hufvudsakeligen physiken, hvilken äfven var ett af Berzelii älsklingsstudier. Jag vill här i förbigående nämna att E. åtnjöt ett stort anseende i Upsala, såsom en utmärkt vetenskapsman, så att Östgötha nation, många år efter hans död, upreste ett monument till hans ära på Upsala kyrkogård.

¹ Christopher Ekmarck (1776—1808), var son till prosten Anders E. i dennes första gifte och således *styvbror*, ej halvbror till Jakob Berzelius.

Då jag i Februarii år 1809 återkom till Stockholm förnyades umgänget med Berzelius, som alltid var vänlig och vänskapsfull; men under de första åren, då jag var gradpasserare genom tjenstemannalifvet, sågo vi hvarandra sällan, till dess jag, efter Bror Carls² bosättning i Strengnäs, flyttade tillsammans med Per Lagerhjelm (sedermera Assessor i Bergs Collegium). Wi bodde i Generalskan Tavasts hus, hörnet af Nybrogatan och Sperlingens backe,³ våningen åt nämnde backe; Berzelius hade 3:ne rum inpå gården i samma hus. B. tillbjöd mig då att dricka kaffe uppe hos sig, hvilket jag tacksamt antog och fortfor dermed i nära 2 år. Kaffet kokades i Glasretort, af B:s gamla uppasserska Anna, och var förträffligt. Under tiden var B. oafbrutet sysselsatt med sina kemiska och äfven fysiska experimenter. En afton hedrades de Electriska med kronprinsen Oscars närvaro, hvarvid jag skref verser för något elektriskt experiment, som jag nu glömt.

Det var vid denna tid som phosphoristernes revolutionära och litterära *Umriebe* började. Jag tillhörde deras leder, B. Svenska Akademisternes. Det var då ej underligt, att skarpa strider oss emellan upstodo. Wisseligen tyckte jag, i djupet af mitt sinne, att ett ogenomträngligt dunkel sväfvade öfver phosphoristernes både poesi och prosa, men som jag gillade tendensen af deras sträfvanden, och svurit deras fana, ansåg jag mig pliktig att till det yttersta försvara deras skrifter, helst dessa äfven innehöllo snillefoster af ovanlig skönhet, och jag der fann en verklig poesi, men ej versifierade värtalighetsstycken. Emedlertid ledde dessa tvister aldrig till någon ovänskap, Då samtalet derom var slutadt, voro äfven alla dissonancer förbi.

B. spelade gärna quadrille, hvilket tycke han äfven på senare åren bibehöll. Ett förtroligt umgänge egde, på denna tid rum, emellan B. [en aflägsen släkttinge, *delvis uts.*] och en Sockerbrukspatron Ljungberg, och dess familj (en hustru och en fullvext son E. . .)⁴ som bodde vid Hornsgatan på Söder. Hit vandrade B. samt en major Brandel⁵ (bror till Ministern) jemte L. & E. rätt ofta, och utgjorde, jemte

² Carl Erik Ekmarck (1784—1846), som fick assessors titel 1812, blev samma år boktryckare i Strängnäs.

³ Sperlingens backe = nuv. Riddargatan. Närmare om detta, »Tyska bagarns hus», se Söderbaum, 1, s. 289 ff., där huset (nu rivet) är avbildat.

⁴ Jfr Söderbaum 1, s. 239. Den äldre Ljungberg, förnamn Axel (1748—1823), kallas eljest grosshandlare, även mäkklare. Hans son, Erik (f. 1780) som år 1805 kallades f. d. sockerbruksidkare, flyttade vid faderns död till Åhlspånga gård i Bettna socken, Södermanland. Han försvann sedan ur Berzelius' umgängeskrets.

⁵ Gustaf Brandel. Om denne och hans bror Genseric, som äfven brukade delta i spelpartierna, se Söderbaum, 1, s. 237. Två av Genseric B. utförda teckningar av sådana spelpartier äro reproducerade i A. Holmberg, Berzelius-porträtt (1939), s. 2 och pl. II.

gubben Ljungberg, ett ganska treffligt spelparti, placerade uti en mycket liten vindsammare, gubben L:s rum. Gumman L. var en ganska god hushållerska, och tyckte att dessa supéer tärde på hennes hushållskassa, helst sällskapet äfven ökades af Major Brandels långa systrar, och då man den tiden alltid åt sittande vid dukadt bord; men då mamsellerne B. och deras Bror nästan alltid fägnade sällskapet med någon vacker sång (ibland annat Hagander och Pagander)⁶ försonades gumman snart, i synnerhet om man ej glömde att prisa rätterna. Jag bör här nämna att de sjöngo serdeles väl. — Äfven på senare tiden deltog B. gärna i ett quadrillparti hos statsrådet Poppius,⁷ eller hemma hos sig, då partiet vanligen utgjordes af Poppius, Berzelius, Baron [Hochschild *uts.*] d'Albedyhl⁸ och mig, eller af Commerce Rådet von Sydow,⁹ KS. Nathorst¹⁰ och professor Svanberg.¹¹

Emedlertid steg B., med hvarje år, allt högre på den vetenskapliga ärans trappa, till dess han sluteligen blef en ärestod i dess Pantheon. — B. blef Wetenskaps Akademiens sekreterare. Ej långt derefter började hans soireer, en gång i veckan. Wetenskaps Akademien var då bosatt i en trång och [olämplig *uts.*] otreflig våning på stora nygatan.¹²

Redan då målades B:s porträtt af Sandberg. Dess aftäckning firades af Akad:s Ledamöter med en ståtlig middag i Akademiens sal, hvartill jag, såsom släktunge, äfven var inbjuden. Assessor Arosenius från Norrköping var tillställare och värd, hvilken befattning han på ett utmärkt sätt upfylde, så att alla gästerne voro mycket uprymda, äfven Porträttets original, som, af alla viner, nästan uteslutande älskade champagne, hvarmed trakterades i öfverflöd.¹³

⁶ Tydligen avses sångtrion »Agander, Pagander och Winberg», komposition av Edouard Du Puy med ord av David Valerius.

⁷ Gabriel Poppius (1770—1856), Berzelius' svärfar.

⁸ Carl Gustaf Eickstedt d'Albedyhl (1800—56), hovman och diplomat, slutl. överceremonimästare, eller Christer Henrik D. (1805—81), framstående militär. Att den senare stod Berzelius nära, torde framgå därav att B. blev anmodad att stå fadder åt en av hans söner (1839). Det utstrukna namnet avser diplomaten Carl Hochschild (1785—1857), vilken under flera ganska långa perioder vistades utomlands.

⁹ Kommerserådet Adolf Petter von Sydow (1785—1850) tillhörde en vitt utgrenad ointroducerad adelssläkt, som härstammar från Tyskland.

¹⁰ Theophil Nathorst (1794—1862), kungl. sekr., slutl. lantbruksakademiens sekreterare.

¹¹ Sannolikt Lars Fredrik Svanberg (1805—78), löjtnant vid flottans mekaniska kår, kemist hos Bruks societeten år 1839. Han blev professor (i Uppsala) först efter Berzelius' fränfalle men innehade professuren vid den tid då Ekmarck nedskrev sina anteckningar.

¹² Berzelius blev vald till sekreterare år 1818 men tillträdde tjänsten först följande år, sedan han återkommit från en utrikes resa. Den tyske kemisten Wöhler, som år 1823 som 23-årig yngling hospiterade på hans laboratorium, berättade på ålderns dagar om de små bjudningar, som B. höll »hemma hos sig i sin egen eleganta våning». Jfr Söderbaum, 2, s. 311 f. & 3, s. 78 f.

¹³ Denna avtäckningsfest, som firades den 4 mars 1827, skildras utförligt av Söderbaum, Del 2, Bil. B. Uppgiften »Akad:s Ledamöter» är missvisande. Deltagarna, inalles 16 personer, tillhörde en mer begränsad krets. Även i ett par andra detaljer avviker Ekmarcks framställning från Söderbaums.

Äfven sedan B. flyttat till Wetenskaps Akademiens hus,¹⁴ fortsattes soiréerna hvarje måndag. B. upläste då bref ifrån utmärkta vetenskapsmän och litteratörer, hvilka stundom äfven behandlade ämnen, som lågo inom min fattningsförmåga. Ibland andra erinrar jag mig de bref, som Excell:cen Trolle Wachtmeister skref till B. under sitt vistande i Paris.¹⁵ De vittnade alla om en hög grad af bildning, en skarp observationsförmåga, och en ej vanlig talent i framställningen. Soiréen slutades alltid vid denna tid med en liten soupé, vid dukadt bord, då anekdoter och skämtsamma samtal ej saknades. Den tidens B:ii aftnar voro, utan tvekan de intressantaste, och erkänner jag med tacksamhet, att dessa aftnar ej obetydligt bidragit till den ringa bildning, jag möjligen kan innehafva.

Under tiden hade jag blifvit gift man och fick då det nöjet, att ej så sällan se B. under mitt tak, både i staden och på Rosenhill.¹⁶ Han var äfven gudfar åt dottern Mathilda. Vid Rosenhill finnes än en syrenbuske, vid hvars fot B. efter maten vanligen lade sig i gräset och trufdes der mycket väl.

Sommaren 18.¹⁷ var jag en afton uppe hos Statsrådet Poppius. Derunder inkom B. svett och échaufferad, gick emot mig, omfamnade mig och kysste mig på båda kinderna, i det han yttrade: »Nå, nu skall jag berätta dig, min käre Lasse (som han vanligen kallade mig) att jag är förlofvad.» — »Med hvem? frågade jag naturligtvis. — »Jo med Poppii äldsta dotter.» Det vittnade om att han i den stunden verkligen var kär. Jag lyckönskade honom af upriktigt hjerta. Hade jag väl anledning dertill? — Den frågan har framtiden besvarat.

Efter B:ii bröllop, hvartill jag *icke* var bjuden, fortforo äfven soiréerne, men antogo derefter ett helt och hållet förändradt skick.¹⁸

¹⁴ Härmed menas det hus vid Drottninggatan, som akademien inköpte 1828. I samband med detta köp såldes akademiens gamla fastighet vid Stora Nygatan; av E:s formulering kunde man få den oriktiga föreställningen, att huset vid Drottninggatan skulle vara det första i akademiens ägo.

¹⁵ Hans Gabriel Trolle Wachtmeister (1782—1871), en av Berzelius' mest förtrogna vänner, med vilken han underhöll en vidlyftig korrespondens, som lämnat en stor del av materialet till Söderbaums arbete. Hans resa till Paris företogs år 1832. Jfr Söderbaum, 3, s. 102 f.

¹⁶ Ekmarck gifte sig år 1821 med en dotter till Johan Fredrik Martin. Under 1840-, 50- och 60-talen höllo makarna Ekmarck, som voro välsituerade, en »salong» för personer med intresse för vittnerhet, musik och konst. Familjens sommarbostad, Rosenhill, låg på Djurgården.

¹⁷ Skall vara 1835.

¹⁸ I detta sammanhang må även citeras vad en annan framstående deltagare, riksantikvarien B. E. Hildebrand, skrivit om soiréerna hos Berzelius: »Dessa soiréer voro under Berzelii ungarlartid synnerligen muntra och trefliga. Sedan Fru kommit i huset, blef samlngen utsträckt till en större krets, men trefnaden blef för de gamla kunderna icke densamma, som förut. Berzelius sjelf blef dock alltid densamme, enkel, öppen mot alla, hjertlig och välvillig mot dem han ansåg dugliga på sin plats och förtjenta af hans vänskap.» (Ur B. E. H:s handskrivna självbiografi, s. 159, hos prof. Bengt Hildebrand.) Jfr Söderbaum, 3, s. 270 f.

La haute volée äflades om att vinna inträde till B:ii *intressanta soirées*, och Friherrinnan såg med förtjusning sin salon illustrerad af hufvudstadens förnämsta familjer. — Sällskapet delade sig nu i tvänne afdelningar, neml. de förnämsta och *les diseurs de rien*, som intogo sin plats till höger i Friherrinnans rum, och de oförnämsta, som Friherrinnan behagade hedra med öknamnet: *les sauvages*, hvilka upfylldde rummet till venster, jemte Vetenskaps Akademiens sessionsrum, och der B. sjelf förnämligast uppehöll sig. Emedlertid grupperade sig »*les sauvages*», d. v. s. Sveriges utmärktaste vetenskapsmän, och äfven andra länders, uti berörde rum, och man hade der tillfälle att lyssna till många intressanta berättelser och samtal. — Kl. ungefär 1/2 10 serverades en kall gående soupé, ej öfverflödig, men fullkomligt tillräcklig.

Wid en af dessa soirées uppehöll jag mig en stund på Friherrinnans sida bland *les diseurs de rien*. Jag hade samma dag erhållit ett bref ifrån min gamla morbror på Ellholmen (bredvid Arboga) kapten Mannerstråhle,¹⁹ deruti han skickat mig några rätt vackra verser, som han skrifvit vid den äldre Mamsell Forströms afresa från Arboga, der hon jemte sin mor bott några år. Mamsell Forström (sedermera gift med en engelsk major) satt vid ett divansbord jemte Friherrinnan Berzelius. Jag yttrade dervid till M:ll Forström, att det var märkvärdigt hurusom en några och åttio års gammal gubbe kunde ännu ha quar en så ungdomlig känsla och fantasi, hvilket hon medgaf. Friherrinnan B. afbröt oss då med det yttrande: att det måtte vara mycket intressant att få emottaga verser ifrån en utlefvad gubbe, hvilket yttrande hon beledsagade med ett försmädligt hånskratt. Mitt blod började koka af förtrytelse, och jag svarade henne i hettan, och utan skonsamhet: »Min Friherrinna! Det är rätt nedslående för den, som sjelf är på vägen att bli gubbe, att höra detta yttrande; hvaraf skulle följa, att, om han [skulle vilja *uts.*] med några anspråkslösa verser ville uttrycka sin hyllning för ett fruntimmer, som han värderar, så skulle detta bemötas [besvaras *uts.*] med förakt och åtlöje, då ni deremot kanske skulle med förtjusning afhöra det plattaste smicker uttaladt af en GardesLöjtnants munn.» — Friherrinnan teg, men begrafde ondskan [och hämnaden *uts.*] i sitt Finska²⁰ hjerta der den låg och rufvade i flera år. — Jag lemnade rummet och gick ut till *les sauvages*, å ena sidan, förnöjd öfver att hafva quäst den stolta

¹⁹ Mårten Christoffer Mannerstråhle, f. 1756, avled 1841 på Ellholmens bruk i Arboga landsförsamling.

²⁰ »Finska» därför att hennes fader, »savolaxaren», var född i Finland.

friherrinnan, å andra sidan, ledsen öfver att hafva [ådragit mig *uts.*] förnärrnat Berzelii hustru.²¹

Bjudningslistan till dessa soiréer cirkulerade vanligen emellan jul och nyåret. — En jul väntade jag förgäfvets, att listan skulle, som vanligt, äfven komma till mig. Jag fick då veta, att listan granskades af Friherrinnan och förmodade ganska riktigt att mitt namn blifvit af henne utstruket, i anseende till ett misshagligt yttrande, som undfallit mig,²² men som jag likväl icke ångrat. — Jag instälde mig således icke på B:ii första soirée; men då jag kort derefter, träffade honom, frågade han straxt: »Hvarföre var du ej hos mig i måndags, min k. Lasse?» — »Jag var ej tillsagd», svarade jag. »Ja så», återtog han synbarligen upbragt, »då får jag säga dig, att du hädanefter är för alltid sjelfskreven på mina soireer, om du blir tillsagd eller icke».

Disharmonien emellan Friherrinnan och mig varade en längre tid, till dess jag, som högst ogärna såg detta förhållande fortfara emellan Berzelii hustru och mig, lyckades att på ett harmoniskt sätt upplösa den. En afton var jag, jemte de mina, bjuden på en lysande soupé hos gouvernören på St Barthelemy Öfverste Haasum, der en stor del af Corps diplomatique och äfven Berzelii familj var bjuden. Några dagar förut hade jag skaffat H. ett nytt, mycket godt fortepiano af Söderbergs fabrik. Min dotter Mathilda spelte derpå med bifall, och Friherrinnan B. tyckte mycket om instrumentets ton. Hon yttrade då sin önskan att ega ett sådant instrument, men befarade, att denna önskan aldrig skulle uppfyllas: Nu hade hon ett så uselt instrument, ehuru en flygel, att hon aldrig kunde spela derpå. Jag erbjöd mig då, att söka åstadkomma ett byte med Söderberg. Hon tackade för min välmening; men var fullt öfvertygad om att frågan skulle stanna dervid. — Jag svarade ej något derpå, men dagen derefter började jag underhandlingen med Söderberg, hos hvilken jag redan då köpt 14 å 15 instrumenter, och lyckades få Friherrinnans musikaliska tröskverk utbytt mot ett nytt af Söderberg, med en mellangift af endast 100 Rdr Rgld; och dermed var disharmonien emellan Friherrinnan och mig upplöst i ett välljudande accord på hennes nya Fortepiano. —

B. nitälskade varmt för Sällskapets till spridande af nyttiga kun-

²¹ Detta stycke hör till de ställen, som tillagts några år efter den ursprungliga texten. Jfr nedan, nästa not.

²² Tillägget av föregående stycke borde ha föranlett en omformulering av denna passus; man väntar: »det misshagliga yttrande, som jag fällde efter hennes hånfulla uttalande om Mannersträhle» e. d.

skaper framgång²³ och har egenhändigt upsatt och skrivit Sällskapet stadgar, hvilka finnas ibland dess handlingar. Sällskapet's första Sekreterare var Kabinetts Sekr:n Bremer (Bror till Fredrika Bremer) och efter honom K. Sekreteraren Forselius, men desse båda Sekreterare kunde ej få ut mer än ett häfte på ett helt år. Då vidtalade B. mig, efter samråd med StRådet Poppius, att vara Sällskapet's Sekreterare och Redaktör af dess Tidskrift, *Läsning för Folket*, hvilken befattning jag sedan, ifrån 1835 års början innehafte och ännu (år 1857) innehar.²⁴ — B. ingick redan ifrån Sällskapet's början, uti dess redaktions-kommitté och försummade icke någon enda af dess sammankomster, förr än hans sista, långvariga sjukdom hindrade honom ifrån all större ansträngning och nästan oafbrutet fästade honom vid sjuksängen.

Märkvärdigt är, att då, vid Red.-kommitténs sammankomster, en mängd upsattser för Tidskriften lästes, af det mest olikartade innehåll, ådagalade B. en förvånande kännedom äfven af dessa ämnen, hvilket ej kan förklaras på annat sätt än att hans ovanliga minne bibehöll oförminskadt allt hvad han i sin ungdom läst. Personers och ställens namn, årtal, äfven mindre märkvärdiga historiska serkildtheter voro förvarade i hans hågkomst, så att han derföre kunde göra noggrann reda.

Berzelii svärfar, St.Rådet Poppius, var van att despotiskt beherrska allt hvad som omgaf honom; men öfver B. hade Poppius ingen makt, utan fick han stundom, med tålmod, afhöra de skarpaste sanningar af B., som sällan gick till en sådan ytterlighet, men då han var upretad icke skonade någon, det måtte vara hvilken som helst.

Härpå följa två stycken (28 rader), som äro utstrukna; på de första åtta raderna är varje bokstav omsorgsfullt överstruken, så att denna text endast med svårighet kan dechiffreras: Stycket har börjat med orden »Såsom ett bevis på B:ii kraftfulla karakter, torde jag böra anföra . . .», och det tycks röra sig om kontroversen med G. M. Schwartz angående »Årsberättelserna». Se Söderbaum, 2, s. 289 ff. De följande raderna äro endast överkorsade med ett lodrätt streck, men äfven här förekommer ett och annat ord, som gjorts alldeles oläsligt. Den läsliga delen av de båda styckena lyder:

»utlemnandet af [tre oläsliga ord] till dess han styrkt att bidraget blifvit behörigen aflemnadt. Häröfver blef [oläsligt namn] så upretad

²³ På manuskriptets näst sista sida finnes en (senare tillagd) framställning av Berzelius' verksamhet inom detta sällskap i något avvikande ordalag, och denna version avslutas med en uppräknings av Berzelius' trenne bidrag i *Läsning för folket*: Två av dessa äro anonyma, och Berzelius' författareskap har ej förut varit känt, varför de må citeras här: 1) Om vår känsels osäkerhet i bedömande af kroppens värme (1836); 2) Om luften och luft-kretsen (1844—45).

²⁴ E. kvarstod i denna befattning till sin död 1869.

att han grät, då han för mig berättade detta drag af B:ii förmenta despotism. Men hvem kan väl klandra B. för det han upfylde sin ovilkorliga pligt, att vaka öfver Årsberättelsens ordentliga offentliggörande. — Det är det förhatliga [oläsligt ord] systemet [?], som så mången gång beredt uplösningen af de nyttigaste inrättningar eller upphörandet af de lärorikaste skrifter. Är det då ej en förtjenst att med kraft motarbeta det? och hindra dess skadliga inflytande?

Må det ej anses förmätet, om jag här fäster upmärksamheten derpå, att om ej en oafbruten verksamhet och vaksamhet blifvit iakttagen, i afseende på redaktionen af *Läsning för Folket*, skulle den säkerligen ej hafva uppnått 32 [Tjugutvå *uts.*] årgångar.»²⁵

Jag påminner mig ännu en anekdot angående B., som ej bör förbigås emedan den vittnar om den välvilja med hvilken han intresserade sig för äfven aflägsnare släktingars välgång. [En afton *uts.*] Ej långt före B:ii sista sjukdom, var jag hos honom en afton i skymningen på våren, — en tid som jag vanligen valde för mina besök, [för att ej borttaga något af hans dyrbara tid *uts.*] emedan han då hvilade sig en stund ifrån sina trägna arbeten. — Samtalet föll då, såsom ofta var händelsen, på hans familjeförhållanden och sluteligen på hans olyckliga svåger, Löjtnant Poppius.²⁶ B. nämnde dervid [då *uts.*], att Poppius då vistats omkring ett år hos öfverste August Anckarsvärd²⁷ på Bysta: att han, enligt bref ifrån Öfversten, under denna tid upfört sig fullkomligt oklanderligt, och deltagit i familjens husliga lif och umgänge med grannarne — Men, tillade B., oaktadt dessa underrättelser äro hugnande [glädjande *uts.*], förekommer likväl härvid en ganska ledsam omständighet den nemligen: att han har ingen sysselsättning, hvarigenom han lätt kan vänja sig vid lättja och vällefнад, som sluteligen skulle göra honom oduglig för ett nyttigt och verksamt lif. Då föll mig hastigt i sinnet en tanka hvarigenom jag trodde detta kunde afhjelpas. Jag sade derföre till B., att jag hoppades kunna skaffa P. [honom *uts.*] en passande plats, som äfven möjligen skulle kunna bereda både honom och hans familj framtida utkomst och bärgning; men jag ansåg mig ej böra meddela min plan, innan jag underrättat mig om huruvida den lyckats eller icke. Emedlertid uptog B. min goda vilja serdeles väl, och sade: »om du kunde göra det, min k. Lasse, så gjorde du en välsignelsens gärning.» På hemvägen ifrån B. gick jag up till min mångåriga och förtrogna

²⁵ Härav synes ganska klart framgå, att den ursprungliga texten är skriven 1857 och tilläggen 1867.

²⁶ Fredrik Poppius, f. 1810.

²⁷ Johan August Anckarsvärd (1783—1874), hans fru, f. Bonde, innehade Bysta i Askers hd (Örebro län).

vän grefve Lantingshausen,²⁸ för hvilken jag berättade förevarande förhållande, med tillägg, att han skulle göra 3:ne familjer (Poppii, Berzelii och Edholms²⁹) den största tjenst, om han kunde på lämpligt sätt engagera Löjtnant Poppius. Lantingshausen lofvade mig svar inom 8 dagar; men redan 2 dagar derefter kom L. up till mig och sade, att Löjtnant Poppius fick komma till honom den 1 Julii, att han ville använda honom såsom sin lecteur och handsekte och att han, om han funnes lämplig dertill, framdeles skulle bli använd såsom en öfverupsyningsman vid Grefvens egendomar. Jag tackade L. hjerteligen för detta anbud, och skyndade till Berzelius, för att meddela honom den glada underrättelsen. B. emottog den äfven med största glädje och tyckte denna plats vara serdeles lämplig för hans svåger. StatsRådet Poppius, som nu underrättades härom, [och *uts.*] delade B:ii åsigt, bref afgick till Löjtnant Poppius och Öfverste Anckarsvärd, hvilka jämväl voro mycket belåtna med förslaget, och alt var således upgjordt.

I Junii månad skulle Anckarsvärdska familjen resa upp till Stockholm, der Öfversten ville öfvervara ett större Landtbruksmöte, och Poppius ernade då medfölja; men några dagar före afresan var P. försvunnen. Han eftersöktes öfveralt i grannskapet, men förgäves. Anckarsvärdska familjen afreste då, på utsatt tid, till Örebro, Poppius förutan. Då de kommo om bord på ångfartyget funno de den förlorade sonen liggande plakat full och sofvande, [bland *uts.*] i förn på fartyget, bland hönsburar och andra svin. Sedan han nu blodat tand, återkom den gamla smaken med oemotståndlig kraft, fylleriets demon utöfvade ett större välde än förut öfver sitt offer, liksom för att hämnas, att denna makt en tid var afbruten. Den olycklige var förlorad, och är ännu i denna stund en oeffterrättlig supare.

Några dagar efter Poppii återkomst till Stockholm, erhöll jag en biljet ifrån Statsrådet, som bad mig besöka honom. Han emottog mig med de orden: »Det är förbi!» — Jag såg då den hemska synen af en förtviflad far. Han berättade mig hvad som tilldragit sig, och bad mig underrätta Grefve Lantingshausen om, att Löjtnanten, af upgifna skäl, icke kunde begagna grefvens godhetsfulla anbud. — »Hvad skall jag nu göra?» — Återtog Statsrådet. Utan långt betänkannde, svarade jag: »Det återstår ej mer än en utväg; skicka honom till Amerika; ty om han sändes till Finnland, eller Norrland eller till något ställe i Europa, så finner han säkert något tillfälle att åter-

²⁸ Greve Albrekt von Lantingshausen (1781—1856), ägare till Sundbyvik, Österby och Tibble fideikommiss samt Granhammar.

²⁹ Löjtnant Poppius var gift med en dotter till livmedikus Erik af Edholm.

vända.» — Statsrådet instämde helt och hållet i min tanka, och några veckor derefter afseglade den förlorade sonen till Cincinnati, der han ännu vistas.³⁰ Sedan dess har hans lif förflutit på det sätt att han arbetet tidtals, för att skaffa sig medel, att en påföljande tid supa up hvad han förut förtjenat. Då M:ll Bremer var i Cincinnati³¹ träffade hon P. och erhöll då hans högtidliga löfte och skriftliga förbindelse, att han skulle radicalt aflägga bruket af bränvin. Då han påföljande morgonen besökte M:ll B. kände hon att han luktade bränvin, och sade honom äfven det. P. ville då urskulda sig med, att som han mådde illa, hade han måst gå in på ett apothek, för att intaga droppar; men lukten var tydlig af finkeldroppar, och hans löfte således brutet inom 24 timmar.

Att jag med djup ledsnad såg alla mina glada förhoppningar, att en gång hafva kunnat göra Berzelius och mina öfriga vänner en verklig tjänst, behöfver jag ej nämna. B. var naturligtvis äfven mycket bekymrad öfver den bedröfliga utgången; och säkert är, att om Löjtnant Poppius förhållit sig till Grefve Lantingshausens belåtenhet, så skulle han lätt kunnat erhålla ett förmånligt arrende af någon bland grefvens många och betydliga egendomar (hvertill han ej var oskicklig), och han hade då åter varit på grön quist.

Jag har äfven bort nämna att *Svenska Trädgårdsföreningen* stiftades hos B., under en af Måndagssoiréerna, att Pontin först väckte förslaget derom, men att äfven Berzelius, jemte Professor P. Wahlberg³² och jag deltog i denna stiftelse och utgjorde Styrelsens första Ledamöter, hvarmed vi sedan (med undantag af B.) fortforo i nära 20 år.³³

Sedan jag skrivit detta³⁴ berättade mig GeneralMajoren Friherre F. Wrede³⁵ en anekdot om förenämnde Christopher Ekmarck, hvilken han hört af Astronomie professorn [tomrum för förnamnet] Cronstrands³⁶ egen mun: — Cronstrand och Christ. Ekmarck hade i flera

³⁰ De här skildrade händelserna måste ha ägt rum sommaren 1847. Löjtnant Poppius återkom till Sverige i början av 1870—talet och avled i Stockholm 1883.

³¹ Det var år 1849, alltså omkr. två år efter löjtnant Poppius' ankomst dit.

³² Peter Fredrik Wahlberg (1800—77), Berzelius' efterträdare såsom Kungl. Vetenskapsakademiens (KVA:s) sekreterare.

³³ Jfr A. Pihl, Berättelse öfver Svenska Trädgårdsföreningens verksamhet åren 1832—1911. Sthlm 1913. Föreningens protokoll finnas nu i KVA:s bibliotek.

³⁴ Närmast föregående stycke, som börjar med orden »Under Berzelii sista och långvariga sjukdom», är flyttat till slutet och ersätter en på de två sista manuskriptsidorna förekommande version.

³⁵ Fabian Jacob Wrede (1802—93), framstående fysiker.

³⁶ Simon Anders Cronstrand (1784—1850), KVA:s astronom.

är varit intima vänner och derunder ofta meddelat hvarandra resultaten af sina vetenskapliga forskningar. Efter Ekmarcks död var C. en dag sysselsatt med en algebraisk calcul, som utföll till hans fullkomliga belåtenhet. I glädjen deröfver, yttrade han halfhögt, den som nu kunde få visa Ekmarck det här! — I detsamma ser han sig omkring och finner då E. sittande bredvid sig i soffan; Cronstrand blef deröfver så bestört, att han ej förmådde framföra ett ord. Han reste sig up; — vålnaden äfvenså. Sluteligen tog han på sig rock och hatt, och gick ut. Wålnaden följde honom ett godt stycke; men utan att C. vågade, eller kom sig före att tilltala den. Sluteligen försvann han; men så hastigt och oförmärkt att C. ej märkte det. — Man bör anmärka, att C. på intet sätt var någon andeskådare, utan deremot en praktisk och materiel man, hvars fantasi hufvudsakeligen subordinerade under den vetenskapliga speculationens forskningar, och hade C. hvarken förr eller senare haft en dylik syn.

Jag erindrar mig nu en anekdot,³⁷ som B. sjelf berättat mig. För många år sedan, men likväl efter det B. blifvit en namnkunnig man [vunnit sin celebritet *uts.*], gjorde han en resa till Fahlun.³⁸ Gruf-Statens och stadens honoratiores stälde då till en middag för honom ner uti grufvan i den s. k. Rådsalen. Vid samma tid hade äfven några Stockholmsboar infunnit sig i Fahlun och deribland en s. k. litteratör vid namn Sweder.³⁹ Desse, ehuru obekante, blefvo äfven bjudna till middagen. Efter maten, då alla voro uprymda, men framför alt [alla *uts.*] Herr Sweder, gick han fram till Berzelius och hälsade honom med de orden: »Är icke Herrns namn Berzelius?» Ja, svarade B. så heter jag. — »Kors!» yttrade då Sweder, »Herrn har ju ett riktigt hvardagsansigte!» — Ja, svarade B. mitt ansigte är sådant som Vår Herre skapt det, och jag får väl hålla tillgodo dermed, så som det är. Sweder moquerade sig derefter öfver de närvarande, såsom råa och obildade menniskor, hvilka han ansåg sig hafva gjort en stor ära då han ätit middag i deras sällskap. Dessa obehöriga yttranden transpirerade snart och kommo äfven till värdarnes öron, hvilka med rätta tyckte, att en person, som så otacksamt motsvarade den honom visade gästfrihet, borde från sällskapet aflägsnas. Herr S:

³⁷ Den här berättade anekdoten (manuskriptsid. 17, senare hälften, samt hela s. 18) förekommer i annan version, d. v. s. något förkortad och utan några rättelser, tydligen renskrift, på manuskriptsid. 19, hela bladet, och en del av sid. 20. I denna version kallas festlokalen i gruvan »Rådhusalen» i st. f. »Rådsalen».

³⁸ Berzelius besökte Falun flera gånger. Den här skildrade händelsen torde ha tilldragit sig vid hans besök i juni 1825, då flera festliga måltider anordnades med anledning av besöket. Jfr Söderbaum 2, s. 359 f.

³⁹ Kanske Johan Sweder (f. 1792), som år 1814 utgav ett drama »Tantes svaga sida» (Jfr L. Hammarsköld, Svenska vittnerheten. 2. uppl. 1833).

blef derföre tillsagd härom; men då han bestämdt vägrade att efterkomma denna tillsägelse, vinkade värdarne åt tvänne starka grufarbetare, hvilka, utan vidare krus och komplimenter, stoppade den sprattlande literatören ner i [gruf *uts.*] tunnans, som, på ett gifvet tecken, började sin färd till öfverjorden. Herr S. [som *uts.*] beherskades af en ilska, som ej kan med ord beskrivas [endast kan jemföras med en Engelsk tupps *uts.*], och utgöt sin galla, ifrån tunnans, der han, liksom ifrån en predikstol, och under det han fäktade med armar och händer, utöste det gröfsta ovett emot den hederliga grufstaten och alla hans f. d. medätare, hvilka han kallade åsnor och borickor, som ej voro värda att andas samma luft som han, — han som skrifvit i poetiska kalendern, och hvars snille en gång skulle förvåna hela verlden. Under allt detta skallade en chorus af gapskratt och handklappningar ifrån rådsalen, hvarigenom talarens ilska stegrades till en höjd, att den höll på att quäfvä honom, och framstod Herr Sweders ansigte dervid icke såsom ett »*hvardagsansikte*», utan [liknade *uts.*] mera såsom en andalusisk tjurs, då han retas af matadoren.

Under Berzelii sista och långvariga sjukdom vårdades B. med mycken omsorg af Friherrinnan; [men hon insläppte till honom helst dem hon sjelf helst såg, och utestängde ej sällan dem han ville se. Här- *uts.*] härunder läste hon oupphörligt högt för sin man, äfven romaner, såsom: Les mystères de Paris, af Eugène Sue, Grefven af Monte Christo af Alex. Dumas med många flera. Äfven jag bidrog till denna läsning med en mängd lättsmält själaföda. Han tillbragte, under sin sjukdom, större delen af dagen i en stor ländstol; men hans starka och hulliga figur blef sluteligen så liten och hoptorkad såsom en mumie. Under senare tiden af hans lefnad drogs han i en liten vagn⁴⁰ omkring i rummen och kring det stora bordet i sessionssalen; men man hörde honom aldrig klaga, oaktadt sitt långvariga lidande. Han sörjde [endast *uts.*] öfver sin anade bortgång, endast derföre att han ej fick tid att sluta bearbetningen af sin Lärobok. Många, äfven läkare, tro att hans giftermål förkortat hans lif. Han dog af ryggmärgslidande, och detta ökar sannolikheten af en dylik gissning. Emedlertid måste man göra Friherrinnan B. den rättvisan att erkänna, det hon med outtröttlig omsorg skötte sin man under hans sista sjukdom.⁴¹

Jag har haft den tillfredsställelsen att både på Wers (Mina Dikter

⁴⁰ Härmed åsyftas en nu i KVA:s Berzeliusmuseum förvarad rullstol.

⁴¹ Jfr ovan, s. 57, not 34.

p. 203)⁴² och prosa (Läsn. f. folket 26 årg. pag. 217)⁴³ egna en gård åt den högt värderade Wännens minne.

Ur L. A. Ekmarcks dagboksanteckningar från år 1849.

Söndagen den 25 Februarii.

Klockan emellan 12 och 1. besökte jag Friherrinnan Berzelius, enligt hennes tillsägelse. Hon lämnade mig då kära och för mitt hjerta dyrbara minnen af Friherre Berzelius, neml.:

1) En snusdosa af papier maché, med en helig famille efter Raphael; hvilken Dosa Berzelius en längre tid begagnat.

2) En Bok: *The Ninth Bridgewater Treatise*. A fragment by Charles Babbage Esq.

Inpå permen hade Friherrinnan skrivit: Lemnadt såsom minne af egaren. vänskapsfullt af Elisabeth Berzelius.

Stockholm den 25 Februarii 1849.

På titelbladet hade Författaren tecknat:

To M. Berzelius

with the authors best regard.

3) En *Tabula votiva*, tryckt på mörkbrunt glaceradt papper med silfverbokstäfver, af följande innehåll . . .

Härpå följer en avskrift av de tyska apotekarnas hyllningsdikt⁴⁴ till Berzelius' begravning samt slutligen ett »Försök» till svensk översättning av samma dikt.

⁴² »Tankar vid professoren Friherre Jacob Berzelii graf den 15 augusti 1848» i Dikter, s. 203 ff. Sthlm 1857. — Även utg. separat år 1848.

⁴³ År 1860. Jfr ovan, inledn.

⁴⁴ De tyska apotekarna avlämnade efter Berzelius' begravning en eklövskrans av silver jämte en av E. Geibel författad hyllningsdikt, som mångfaldigades bl. a. med guld- eller silvertryck på material av varierande beskaffenhet och färg.

Ett bidrag till Georg Ingelgrens biografi.

Av Gunnar Thornström.

En av de fem uppsalastudenter som 1807 på Atterboms initiativ bildade det litterära sällskapet Musis Amici — mera känt under namnet Auroraförbundet, som det efter ombildning erhöll följande år — var Georg Ingelgren. Utanför litteraturhistorikernas krets är denne skald, som dog redan 1813 blott trettioett år gammal och vars produktion icke är så omfattande, väl numera ganska okänd.¹ Böttiger har dock om Ingelgrens poetiska alster yttrat, att »få af de dikter, som utgått från Auroraförbundets medlemmar, hafva af allmänheten blifvit så gynsam emottagna som åtskilliga af hans». ² Även Hans Järta satte Ingelgren högt i det han ifråga om språkets välljud och renhet jämförde honom med Kellgren. ³ I Schück och Warburgs litteraturhistoria ägnas en och en halv sida åt Ingelgren, som här omtalas såsom en poetisk begåvning med ett vackert och vårdat, men ganska enkelt språk. ⁴ Det är dock icke meningen att här söka värdera Ingelgrens storhet som skald, utan avsikten med dessa rader är endast att rätta till en seglivad felaktig uppgift om hans härkomst.

Atterbom, som ju var samtida med Ingelgren och som även högt skattade denne, uppger att Ingelgren var född i Växjö den 4 maj 1782 och att han liksom den nära skaldevännen Per Elgström var »Smålänning; oäkta född, son af en tjenstqvinna». Om Ingelgrens moder tillägges, att hon hade varit städerska vid skolhuset i Växjö. ⁵ Samma uppgifter förekomma i Svenskt biografiskt lexikon med tillägget att fadern var okänd. ⁶ Dessa uppgifter upprepas sedan i hu-

¹ Ingelgrens dikter äro utgivna av P. Hanselli: Samlade vitterhetsarbeten af Per Elgström och Georg Ingelgren (Uppsala 1860).

² C. W. Böttiger, Aurora-förbundet i Upsala. Litteraturhistorisk skildring. Svenska akademien handlingar, 49 (Stockholm 1874), s. 256.

³ Odalmannen. Populär Tidskrift. 1 (Falun 1823), s. 116.

⁴ H. Schück & K. Warburg, Illustrerad svensk litteraturhistoria. Tredje uppl. 5 (Uppsala 1929), s. 189 f.

⁵ P. D. A. Atterbom, Pehr Elgström. Biographi och Charakteristik. (Läsning för bildning och nöje. 1. Uppsala 1847.), s. 325. Atterboms uppgift om Per Elgströms utom-äktenskapliga börd är riktig. Se Fr. Böök, Till Per Elgströms biografi. (Samlaren 1911, s. 17 f.), och A. Werins art. om Per Elgström i SBL 13, s. 317 f.

⁶ Svenskt biografiskt lexikon. Ny följd. 5 (Örebro 1863—64), s. 316; artikeln om Ingelgren är skriven av J. G. Collin.

vudsak av Böttiger,⁷ Ljunggren⁸ och Schück⁹ samt även i standard-uppslagsverk som Hofbergs biografiska handlexikon.¹⁰

Den förste som synes ha sökt kontrollera födelseuppgiften är E. L. Fleetwood som i början av 1900-talet i Smålandsposten publicerade sina Anteckningar om gymnasister i Växjö 1800—1850.¹¹ Fleetwood gick till födelseboken för Växjö. Här fann han under 1782 icke någon gosse på den uppgivna dagen men sökte vidare och påträffade under den 24 november 1782 en gosse Johannes, som var född utom äktenskapet såsom son av pigan Ingrid vid Växjö hospital.¹² Fleetwood sammanställde dessa uppgifter med innehållet i skolmatrikeln, som under den 23 april 1794 meddelar följande vid Ingelgrens intagande i läroverket: »Jöran Ingelgren. Rustici filius de paroecia Wäckelsång, natus 1782, d. 4, Maji, locum nactus est in Cl. 4:a».¹³ Fleetwood fick av denna sammanställning fram följande nya uppgifter: att modern hette Ingrid, att hon var städerska vid skolan eller (enligt kyrkoboken) vid hospitalet i Växjö och att fadern var bonde i Wäckelsång.¹⁴ Resultaten av denna sammanställning ha sedan upptagits i flera arbeten.¹⁵

Uppgiften i skolmatrikeln att Ingelgren var bondson från Wäckelsång tycker man borde ha givit Fleetwood anledning att söka efter honom i kyrkoböckerna för denna församling. Om han det gjort hade han under i matrikeln uppgivet datum, den 4 maj 1782, i födelseboken funnit en gosse Göran antecknad.¹⁶ Föräldrarna voro Magnus Danielsson och hans hustru Maria Jonasdotter i Kåranäs. I husförhörslängden 1785—1804 för Wäckelsång, där familjen är upptagen under Kåranäs backstuga, uppgives om sonen Göran: »Studerar i

⁷ C. W. Böttiger, a. a., s. 254.

⁸ G. Ljunggren, Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död. 4 (Lund 1890), s. 31 n. 3.

⁹ H. Schück & K. Warburg, a. a., s. 189.

¹⁰ H. Hofberg, Svenskt biografiskt handlexikon, 1 (Stockholm 1876), s. 475. — Samma uppgifter meddelas i motsvarande del av verkets andra upplaga (Stockholm 1906, s. 544).

¹¹ (E. L. Fleetwood), Anteckningar om gymnasister i Wexiö åren 1800—1850. Af-tv- för Smålandsposten (Växjö 1902), s. 12.

¹² Växjö stadsförsamlings kyrkoarkiv: C: 2, s. 356. Landsarkivet i Vadstena (i fortsättningen förkortat: VaLA).

¹³ Växjö skolas matrikel för åren 1752—1819. Utg. genom Ludvig Larsson (Växjö 1924), s. 60.

¹⁴ Fleetwood, a. a., s. 12.

¹⁵ Se t. ex. Nord. familjebok (2:a uppl.), 12 (Stockholm 1910), sp. 628; artikeln har skrivits av Ruben G:son Berg; Svenska män och kvinnor. 4 (Stockholm 1948), s. 11; artikeln skriven av R. Amenius. — I P. G. Vistrand, Smålands nation i Uppsala. Biografiska och genealogiska anteckningar. 1. 1637—1844 (Uppsala 1894), s. 429, återges endast de uppgifter som finnas i skolmatrikeln, dock med den ändringen att Ingelgren anges vara född i Växjö; Wäckelsång nämnes ej.

¹⁶ Wäckelsångs kyrkoarkiv: C I: 5, s. 161. VaLA.

Wexiö.»¹⁷ Han har strukits i sagda längd; när detta har skett framgår icke av längden, ej heller anledningen.

Magnus Danielsson, som synes ha varit backstugusittare och inhysesman under Kåranäs, var född den 15 december 1741 i Nöbbele och avled den 3 juli 1806 i Väckelsång.¹⁸ Maria Jonasdotter var född den 7 maj 1752 — husförhörlängderna uppge felaktigt den 10 maj 1758 och den 10 maj 1752 — i Kåranäs i Väckelsång och avled därstädes som »fattig enkan» den 31 januari 1811.¹⁹ Makarna hade ingått äktenskap den 26 december 1774 i Väckelsång.²⁰ Deras son Göran hade två äldre syskon, bägge systrar, födda 1776 och 1779, samt fyra yngre, födda 1785, 1791, 1794 och 1797. De två yngsta barnen avled dock i späd ålder; det som föddes 1794 redan samma år och det yngsta 1801. De övriga syskonen lämnade hemmet tidigt — i regel samma år som de konfirmerades.²¹

Bouppteckningar finnas efter både Magnus Danielsson och Maria Jonasdotter.²² I dessa uppräknas de då levande barnen, däribland studenten Göran Ingelgren. Tillgångarna i boet voro ringa, vilket man på förhand kunde vänta sig efter en backstugusittare och hans änka.²³

* *
*

Den nu utförda undersökningen visar att den redan från Atterbom härstammande traditionen att Georg Ingelgren vore född utom äktenskapet såsom son till en städerska är helt oriktig. Ingelgren föddes i äktenskap, hans moder kan knappast ha varit städerska i Växjö skola under Ingelgrens barndom eller skoltid: Väckelsång ligger fyra mil från staden och inga uppgifter finnas som tyda på att modern har arbetat långt från hemmet där hon hade att ta hand om en rätt stor barnskara.

¹⁷ Väckelsånga kyrkoarkiv: A I: 2, uppslag 283. VaLA.

¹⁸ Nöbbele kyrkoarkiv: C: 1, s. 111; Väckelsånga kyrkoarkiv: C I: 5, s. 578. VaLA. — Magnus Danielssons föräldrar voro skräddaren Daniel Nilsson och h. h. Märtha Månsdotter i Orraryd i Nöbbele församling.

¹⁹ Väckelsånga kyrkoarkiv: C I: 4, s. 186; C I: 5, s. 590. — Maria Jonasdotters föräldrar voro Jonas Jonsson och h. h. Ingeborg Månsdotter i Kåranäs.

²⁰ Väckelsånga kyrkoarkiv: E I: 1, s. 84.

²¹ Uppgifterna efter husförhörlängder. Väckelsånga kyrkoarkiv: A I: 2 (husförhörlängd 1785—1804), uppslag 283; A I: 3 (husförhörlängd 1805—14), uppslag 319.

²² Förrättade 7 juli 1806 resp. 9 febr. 1811. Konga häradsrätts arkiv: F: 15, s. 1305 ff och F: 17, s. 1141 ff. VaLA.

²³ Så uppgick t. ex. behållningen i boet efter Maria Jonasdotter till endast 19 rdr 21 sk. 6 rst. riksgäldsmynt.

Samtida anteckningar om adliga ätten Oxehufvud (1573—1625).

Utgivna och kommenterade.

Av Jan Eric Almquist.

Under en tid, då kyrkoböcker ännu ej existerade, låg det hufvudsaken att föra noggranna anteckningar om viktigare händelser inom familjen, såsom födelser med åtföljande dop, giftermål och dödsfall. Det första, som fadern hade att göra vid sitt barns födelse, säger Troels-Lund i sitt bekanta arbete »Dagligt liv i Norden på 1500-talet» (Del 8, 1932, s. 30), var att noga lägga märke till, vid vilken tid barnet kommit till världen. Det gällde därvid icke blott att bestämma klockslaget för födelseögonblicket, utan det avgörande var att få veta stjärnornas inställning just då för att därigenom få nyckeln till visheten om barnets framtida öde. En fullständig födelseuppgift, sådan den oftast infördes i familjens bibel, i någon almanacka eller på lösa blad, tog sig därför annorlunda ut än i våra dagar. — Som exempel kan här anföras några släktanteckningar, som gjorts av östgötafrälsemannen Jakob Turesson [Rosengren] på Grensholmen († 1571), och som i deras helhet utgivits av K. H. Karlsson i PHT 1902, s. 18 f. Det heter där bl. a.:

»Anno 1547 om S. Walborgs affthen blef min datter Ingeborg Jacobzdatter födh på Wij i Lött socken then siste dag Aprilis, då klåkan war 3 efftermiddag och ij Leions teken.»

»Anno 1548 om Allehelgonadag blef min son Twre Jacobson födh i Skytte teken uppå Grensholm» o. s. v.

Vid det därpå följande dopet, som under 1500-talet i regel försigick i kyrkan få dagar efter födelsen, antecknades vanligen namnen på faddrarna, vilka under omständliga ceremonier hade till uppgift att »hjälpa barnet till kristendomen», såsom termen lydde i 1572 års kyrkoordning. Den förnämsta av dessa var gudmodern, som i moderns ställe anförtrots den viktiga uppgiften att bära barnet i spetsen för dopföljet den ofta långa vägen fram och åter till kyrkan samt hålla barnet under själva döpelseakten. De övriga faddrarna skulle bilda livvakt före och under akten, ty denna dag, säger Troels-Lund (D. 8, s. 85), satte Satan in sin sista kraft på att få barnet i sin makt,

innan det berövades honom genom dopet. Förhållandet, att faddrarnas namn ansågos böra bevaras för framtiden, sammanhänge med de moraliska förpliktelser, som det åtagna fadderskapet medförde, nämligen att i händelse av föräldrarnas frånfalle sörja för och våka över barnets kristliga uppfostran. Då i regel till varje barndop inbjödtes olika faddrar, kan det sammanlagda antalet i en familj med många barn ofta giva en ingalunda intresselös kunskap om familjens hela vänkrets eller närmaste umgänge åtminstone för den, som förstår att identifiera personerna.

De släktanteckningar, som här nedan skola återgivas, äro egenhändigt skrivna av *Olof Andersson* [Oxehufvud], som var härads-hövding i Gudhems härad från 1569 och bodde på Säby gård i Ås härad (Vg.). Han blev sedermera (1580) ryttmästare för en fana Västgöta ryttare, 1594 ståthållare på Kalmar slott och lär såsom anhängare till konung Sigismund ha slutat sina dagar i fängelse omkring 1600. Enligt Elgenstierna gifte han sig den 26 september 1574 med *Kerstin Månsdotter*, dotter av lagmannen i Tiohärads lagsaga Måns Pedersson [Stierna], som kort före giftermålet avlidit, och hans efterlämnade maka Brita Jönsdotter [Bölja från Västbo]. Fru Kerstin dog först 1594. Hon bodde på Herrestad i Östbo härad, som utsetts till hennes änkesäte.

Olof Andersson hade enligt Elgenstierna sju barn. För vart och ett av dem har fadern förmodligen på lösa lappar annoterat namnen dels på barnet tillika med tidpunkten för dess födelse och dels på de faddrar, som inbjödits till dopet. Vid något tillfälle efter 1583 har han emellertid sammanfört lapparnas innehåll på minst tre sidor under rubriken: »Detta efterskrivna mina barn må veta efter min död». Det är dessa papper, som av en ödets nyck till större delen blivit bevarade i den s. k. Brokinds-samlingen (vol. 3) i Riksarkivet. Den nedre delen av papperen har emellertid förstörts, vilket haft till följd, att faddrarnas namn vid två av dopen gått förlorade. Dessutom lyser det sjunde barnet (Elisabet) helt med sin frånvaro. Detta beror förmodligen på att hennes data funnits på en fjärde sida, som numera ej är bevarad.

Vid en jämförelse mellan urkundens födelseuppgifter och motsvarande fakta hos Elgenstierna (V: 578), faller genast i ögonen, att vi nu fått möjligheter att rätt återgiva barnens ordningsföljd. Barnen förekomma nämligen hos Elgenstierna i följande felaktiga ordning: 2, 4, 1, 6, 3, 7 och 5. Detta är dock ej alls förvånande med tanke på att man tidigare blott känt till födelsedag för n:r 2 och n:r 6, den sista dock med felaktigt datum.

Olof Andersson hade en enda son (= n:r 6 bland barnen), som hette *Anders Olofsson Oxehufvud*. Denne återfick efter 1608 faderns av kronan beslagtagna sätesgård Säby, där han bosatte sig, och den 14 maj 1611 ingick han äktenskap med *Margareta Lillie*. Han var en tid häradshövding i Ale härad och sedermera överstekvartermästare. Han dog 1639 och begrovs i Vings kyrka, i vars socken Säby var beläget. Denne Anders hade ävenledes sju barn, och liksom hans far före honom har han på Säby fört anteckningar vid barnens födelser. Anteckningarna ha nedskrivits på lösa lappar, men av dessa finnas numera blott två i behåll. Den ena innehåller uppgifter från 1614 och 1615, den andra från 1619 och 1625. Uppgifter från 1617, 1621 och 1630 saknas.¹ Det visar sig i detta fall, att Elgenstiernas uppgifter om barnens ordningsföljd äro fullt korrekta, vilket tydligen beror på att samtliga deras födelseår tidigare varit kända. Hithörande släktanteckningar synas dock ej ha legat till grund härför, eftersom uppgifterna hos Elgenstierna i två av fallen kunna kompletteras med datum. Endast vid de första två födelserna har fadern bifogat listor på faddrar.

Varken Olof Andersson eller hans son har helt förgätit att omtala stjärnornas ställning i födelseögonblicket. Den förre gör det dock blott en gång, nämligen vid sonens födelse den 10 februari 1583, den senare något oftare. Uppgifterna härom ha väl hämtats ur de dåtida almanackorna, som under 1500-talet förmedlat kunskapen om stjärnbildernas ställning under kalenderåret.^{1a}

Både far och son ha haft tillgång till en klocka på Säby, som visat de tolv timmarna. Vid ett tillfälle, nämligen den 11 maj 1581, tycks klockan ha varit ur funktion, ty då bestämdes tiden enbart med hänsyn till solen (en kvarts timme förrän solen gick upp). Först den 28 februari 1614 får man veta, att klockan även hade slagverk ('när klockan slog tre om natten'). Möjligen är det dock här fråga om ett nytt ur.

En jämförelse mellan faderns och sonens skrivsätt, visar, att den äldre generationen skrev ett utpräglat talspråk, medan den yngre, som tydligen fått större boklig bildning, började närma sig det

¹ Det är i viss mån anmärkningsvärt, att uppgifterna från 1619 och 1625 förekomma omedelbart efter varandra på samma lapp. Men några bestämda slutsatser torde dock ej kunna dragas på grund av detta förhållande.

^{1a} Ang. de äldsta svenska almanackorna, se C. E. Klemming och G. Eneström, Svenska almanackor, kalendrar och kalendariska skrifter intill 1749 (Sthlm 1878), s. 1 ff. Ehuru endast ett fåtal tryckta svenska almanackor numera äro kända från 1500-talet, förefaller det av olika bevarade släktanteckningar från århundradet, som om dåtida adelsmän varit försedda med dylik litteratur. Handskrivna exemplar av almanackor kunna också ha funnits tillgängliga.

tryckta ordet. Den äldre skriver t. ex. *mårroonnenn*, den yngre *mår-gonen*, o. s. v.

Vid återgivandet av nedan anförda texter har ett noggrant diplomatiskt avtryck i regel åsyftats. Dock har konsonantfördubbling i början av ord normaliserats, *sz* i namn återgivits med *ss*, modern interpunktion införts och användningen av stora och små begynnelsebokstäver rättats i ungefärlig överensstämmelse med nutida praxis. Senare sporadiska och delvis misslyckade försök (under 1600-talet) att genom insatta ord identifiera faddrarna har här ej fått komma till uttryck i texten. Värde härav har f. ö. visat sig vara ytterst ringa.

I. Olof Anderssons [Oxehufvud] släktanteckningar.

Tätta effter skreffna minna barnn må uetta effter minn dödth.

Anno 1573 feste jagh min hustru på Harsta fasteladh söndag.²

Anno 1574 stodh meth bryllop på Harsta thenn 26 Septtember.

Samme år thenn 10 October stodh min hem-komma på Säby.

Allä minnä barnn äre födde her på Säby år och dag och timme och stundh, såsom her effter skriffuett står huart för sig.

Anno [15]75 thenn 8 Jullij om enn freddag bleff minn dotter ANNA födh, när kläckenn uar uedh firra effter middag.

Thenne effter skreffne hölle på henne til kristendom:

Fruu Britta, Bror Erickssonn, barr henne.³

Fru Margretta, Anderss Olsson.⁴

Söster Hilleuij, Erick Brorsson.⁵

Jomffru Kierstinn Suen[s]dotter.⁶

Pär Karssonn på Högelidda.⁷

Pär Monssonn på Hörde.⁸

Gösta Ribbing.⁹

² Fastlagssöndagen, som 1573 inträffade den 8 februari. — Harsta är identisk med sätesgården Herrestad i Östbo härad (Smål.).

³ Fru Brita Haraldsdotter [Soop], levde ännu 1582, g. m. Bror Eriksson [Buth] († omkr. 1580) bar barnet till dopet. Hon bodde med sin man på Risa i Kinds härad.

⁴ Fru Margareta Andersdotter [Ekeblad], † 1616. G. m. ryttmästaren Anders Olofsson [Oxehufvud], † 1618. Hon bodde med sin man på Uddetorp i Vedens härad.

⁵ Jungfru Hillevi Månsdotter [Stierna], † 1622/23. Hon var syster till barnets moder och gifte sig först året därefter (1576 ²⁹/₁₇) med Erik Brorsson [Buth]. Barnets fader har alltså vid kopieringen här kompletterat förskriften och därvid råkat göra sig skyldig till anakronism.

⁶ Jungfru Kerstin Svensdotter [Ribbing], f. 1540. Bodde hos sin far på Fästered i Kinds härad, till dess hon gifte sig 1577.

⁷ Per Carlsson [Store], † omkr. 1590. Bodde på Högalid i Kinds härad.

⁸ Ryttmästaren Per Månsson [Stierna], † 1615. Bodde på Hörda i Östbo härad (Smål.).

⁹ Gösta Ribbing, † ogift 1592. Bodde såsom hemmason i likhet med system på Fästered i Kinds härad.

Anno [15]76 thenn 4 October [o]m enn . . . onsdag bleff minn dotter ÄSTRIJ födh [i] dagningen, när [kläckenn uar] uedh sex.

[Thenne effter] skreffne [hölle] på henne til [kristendom]:¹⁰

Mickel Aruessonn til Siögårdenn.¹¹

Jönss Nilssonn til Sillårp.¹²

Jomffru Karrinn Harrel[s]dotter.¹³

Her Jönsses hustru j Uing.¹⁴

Anno [15]78 thenn 5 Januarius, som uar thenn förste söndag på tätta närskreffne år, bleff minn dotter MARINNA födh, när kläckenn uar uedh halgonett til åtta¹⁵ om mårronnenn och bleff döpt hellij tre kongars dag, som uar annan daggenn effter honn bleff födh.

Thenne effter skreffne hölle på henne til kristenndom:

Fru Anna, Suen Ribbing, barr henne til krist[en]domm.¹⁶

Her Erick Göstassonn til Tårppa.¹⁷

Hanss sonn Gösta Erickssonn.¹⁸

Anders Olssonn til Udetårp.¹⁹

Nilss Pärssonn til Giellarre.²⁰

Jörrenn Monssonn.²¹

Arue Monssonn.²²

Söster på Hallerne.²³

Jomffru Merta på Höffrenne.²⁴

Jomffru Jngrij på Höffrenne.²⁵

Jomffru Anna Nilsdotter på Giellerredh.²⁶

Anno [15]80 thenn niende Januarriuss bleff min dotter BRITTA födh om minnass tidh²⁷ emellann lördaggenn och söndaggenn, när kläckenn uar 12.

¹⁰ Papperet är här söndertrasat.

¹¹ Mickel Arvidsson [Uggla], † 1620. Bodde på Sjögården i Ås härad.

¹² Häradshövdingen i Gäsene Jöns Nilsson till Silarp (nuv. Siletorp i Redvägs härad), levde 1605.

¹³ Jungfru Karin Haraldsdotter [?Vånga-släkten].

¹⁴ Kyrkoherden i Ving Jöns Ulfssons hustru Ingegärd Olofsdotter, † 1612.

¹⁵ D. v. s. halvgånget till åtta eller m. a. o. halv åtta.

¹⁶ Fru Anna Bengtsdotter [Gylta], † 1579 på Fästered. Änka efter Sven Ribbing († 1577).

¹⁷ Friherre Erik Gustafsson [Stenbock], f. 1538, † 1602. Bodde på Torpa i Kinds härad.

¹⁸ Gustaf Eriksson [Stenbock] var vid dopet endast tre år gammal.

¹⁹ Ryttmästaren Anders Olofsson [Oxehufvud], † 1618, Han var kusin med barnets fader och bodde på Uddetorp i Vedens härad.

²⁰ Häradshövdingen i Ås Nils Pedersson [Lilliehöök af Fårdala], † omkr. 1580. Bodde på Gälared i Kinds härad.

²¹ Jöran Månsson [Stierna], † 1617, var broder till barnets moder.

²² Arvid Månsson [Stierna], † omkr. 1617 (ej 1596) var broder till barnets moder.

²³ Fru Kerstin Andersdotter [Oxehufvud] var syster till barnets fader. G. m. Nils Kafle, som levde 1610. Makarna bodde på Hallarna (nuv. Hallanda) i Gäsene härad.

²⁴ Jungfru Märta Jönsdotter [Lilliesparre af Fylleskog] († ogift 1627). Hon bodde tills vidare på Höverö i Vilske härad hos sin bror Olof.

²⁵ Jungfru Ingrid Jönsdotter [Lilliesparre af Fylleskog]. Hon gifte sig 1581 m. Nils Carlsson [Store] och var död före 1610. Syster till närmast föregående och liksom hon bosatt hos brodern på Höverö.

²⁶ Jungfru Anna Nilsdotter [Lilliehöök af Fårdala]. Bodde som hemmadotter på Gälared i Kinds härad. Även hennes far uppräknas ovan bland faddrarna.

²⁷ D. v. s. midnattstid.

Thenne effter skreffne hölle på henne til kristendom:

Söst[er Hilleuij], Erick [Brorsson, barr henne t]il kris[tendom].²⁸

Jomffru Karrin Larsdotter.²⁹

Jomffru Kierstinn Olsdotter.³⁰

Söster Karinn.³¹

Söster Beatta.³¹

Fru Anna j Sillärp.³²

Anno [15]81 thenn 11 Maijus bleff min datter SESELLA födh om mår-
ronnen uedh enn fierdepartt aff enn timme förrenn soll gick op och
bleff pin[g]sta dag ther effter kristnadh.³³

Thenne hölle på henne til kristendom:

Henne[s] söster Anna lilla bar henne til döppelse.³⁴

Til kristendom bar henne fru Margre på Uddetårp.³⁵

Fru Ästrij, Klass Aruessonn.³⁶

Mickel Aruessonn.³⁷

Tårstenn Linnerssonn.³⁸

Min bror Erick Anderssonn.³⁹

Jomffru Anna Olsdotter.⁴⁰

Jomffru Anna Lindorm[s]datter.⁴¹

Anno [15]83 thenn 10 Februarius bleff minn sonn ANNÄRS lille
födh faste laffuenn söndag⁴² om afftennenn, then tidh klåcken uar uedh
tie; tå uar Uatter-mannen[s] tigh [o:tekn?], som taa riggierar; och bleff
döpt söndaggen ther effter i Oxxenn[s] tigck [o:tekn].⁴³

Thenne effter skreffne hölle på honnum till kristenndom⁴⁴

²⁸ Papperet är här söndertrasat. Trots detta är det tämligen uppenbart, att det här måste vara fråga om fru Hillevi Månsdotter [Stierna], som då var gift med Erik Brorsson [Buth], † omkr. 1590. (Jfr ovan, not 5). Makarna bodde på Revesjö i Kinds härad.

²⁹ Jungfru Karin Larsdotter [Hård af Segerstad], f. 1557, † på 1640-talet. Bodde tills vidare hos modern änkefru Brita Ribbing på Svanseryd i Marks härad. Sedermera gift.

³⁰ Jungfru Christina (Kerstin) Olofsdotter [Kafle], † ogift 1619. Bodde åtminstone senare på Trantorp i Marks härad. Dessförinnan förmodligen hos brodern på Röll i Vedens härad.

³¹ Jungfrurna Karin och Beata Andersdöttrar [Oxehufvud] voro systrar till barnets fader. De blevo båda sedermera gifta.

³² Fru Anna Andersdotter, † före 1595. G. m. Jöns Nilsson till Silarp, som omtalas här ovan (not 12) som fadder. Hon var dotter till föregående innehavaren av Silarp, nämligen Anders Bengtsson († omkr. 1572), som likaledes skrev sig till gården.

³³ Pingstdagen inföll 1581 den 14 maj. Barnet blev alltså döpt tre dagar efter sin födelse.

³⁴ Hon var vid tillfället icke sex år fyllda. Då det här skiljes mellan bära till dop och bära till kristendom, får det förra anses betyda, att systemen blott höll barnet under själva döppelseakten.

³⁵ Fru Margareta Andersdotter [Ekeblad], † 1616. G. 1573 m. Anders Olofsson [Oxehufvud], † 1618. Makarna bodde på Uddetorp i Vedens härad.

³⁶ Fru Estrid Knutsdotter [Hård af Torestorp], † 1594. G. 1577 ^{24/11} m. Claes Arvidsson [Uggla], † 1611. Makarna bodde på Påarp i Ås härad.

³⁷ Mickel Arvidsson [Uggla], † 1620. Bodde på Sjögården i Ås härad.

³⁸ Torsten Lennartsson [Forstena-slåkten], f. 1561. † 1631.

³⁹ Erik Andersson [Oxehufvud]. Ej känd av Elgenstierna. Förekommer även i 1586 års tryckta adelsregister (Svenska riksdagsakter, Ser. 1, D. 2, s. 717).

⁴⁰ Jungfru Anna Olofsdotter [Kafle], † 1618. Sedermera gift två gånger.

⁴¹ Jungfru Anna Lennartsdotter [Forstena-slåkten]. Sedermera gift.

⁴² Fastlagssöndagen inföll 1583 den 10 februari.

⁴³ Barnet var otvivelaktigt fött i Vattumannens tecken, men då det därefter heter, att det döptes i Oxs tecken den 17 februari, torde detta bero på ett misstag.

⁴⁴ Papperet är här söndertrasat, så att av den följande raden blott några enstaka ord äro synliga, vilka icke giva någon mening. Slutet saknas helt och hållet.

II. Anders Olofsson Oxehufvuds släktanteckningar.

Anno 1614 den 28 Februarij bleff min son OLOFF födh på min gårdh Säby, när klåckan slogh trij om natten, och denne hölle på honom till christendom:

Min N[ådige] H[erre] och Förste.⁴⁵

Erick Jöransson, marskalken.⁴⁶

Fru Karin till Attörp bar honom.⁴⁷

Min hustrus far.⁴⁸

Axel Drake till Intörp.⁴⁹

Knut Nilsson till Gelare.⁵⁰

Jungfru Anna Nilsdatter.⁵¹

Anno 1615 den 1 Junij bleff min datter CHRISTIN födht om afftonen, när klocken war widh nio, och desse hölle på henne till christendom:

Moster bar henne.⁵²

Erick Hårdh.⁵³

Jörann Claesson.⁵⁴

Mas Pederson till Högalida.⁵⁵

Christoffuer Rebbingh till Ulsnäs.⁵⁶

Jon Håkansson, fogde på Årraholmen.⁵⁷

Jungfru Brita Clasdatter.⁵⁸

Och tå regera Skytten, när hon bleff födt.

Anno 1619 denn⁵⁹ 10 Februarij bleff min datter LISSEBBET fött, och tå regerade Åxen och Tweligarnar.⁶⁰

1625 denn 30 Maij om mårgonen, [när] klocken war trij, bleff min sonn CRISTER lille födh, och tå regera Leijonett.⁶¹

⁴⁵ D. v. s. hertig Johan av Östergötland, † 1618.

⁴⁶ Hertigens marskalk Erik Jöransson [Ulfsparre], f. 1577. † 1631.

⁴⁷ Fru Karin Eriksdotter [Ulfsparre], † 1627, änka efter Bengt Knutsson [Hand], † 1605. Hon bodde på Attorp i Kinds härad.

⁴⁸ Barnets morfar Christiern Lillie, † 1624. Han bodde på Älmtaryd i Sunnerbo härad (Smål.).

⁴⁹ Axel Drake, † 1632. Bodde på Intorp i Kinds härad.

⁵⁰ Knut Nilsson [Lilliehöök af Fårdala], † 1626. Bodde på Gälared i Kinds härad.

⁵¹ Jungfru Anna Nilsdotter [Lilliehöök af Fårdala], f. 1595. † 1667. Sedermera gift.

⁵² Moster är identisk med fru Hillevi Månsdotter [Stierna], † 1622/23. Hon hade fungerat som gudmoder åt minst två av barnafaderns syskon och var numera änka efter två män.

⁵³ Erik Hård af Segerstad, f. 1560. † 1645. Bodde på Hjällö i Kåkindes härad.

⁵⁴ Jöran Claesson [Uggle], † 1627. Bodde på Påarp i Ås härad.

⁵⁵ Mats Pedersson [Store], † 1654. Bodde på Högalid i Kinds härad.

⁵⁶ Christoffer Ribbing, f. 1583. † 1655. Bodde på Ulsnäs i Tveta härad (Smål.). G. m. barnafaderns syster Estrid.

⁵⁷ Jon Håkansson, ofrälse fogde i Orreholmens län samt över hertig Johans arvegods i Västergötland, levde 1622.

⁵⁸ Jungfru Brita Claesdotter [Uggle], f. 1584. † 1651. Bodde på Riddartorp i Gäsene härad.

⁵⁹ Här har barnafadern över raden insatt: *emellan den 11 och*

⁶⁰ Uppgiften att Oxen och Tvillingarna regerade vid tidpunkten för födelsen överensstämmer ej med den dåtida almanackans.

⁶¹ Uppgiften om Lejonets regering stämmer icke med den dåtida almanackans.

Olof Jonssons i Högsrum ättlingar — en öländsk frälsesläkt.

Av Herman Schück.

I.

Ölands historia under medeltid och vasatid domineras av utomstående faktorer. Ön var i påfallande grad ett objekt för makter på fastlandet. Borgholms slottslän med dess förvaltning och skatteväsen var en faktor i det politiska maktspelet i Sverige och Norden och fick i ringa mån prägel av de inhemska förhållandena. I storpolitiken genomgick Öland skiftande öden, där »öningarna» spelade en nästan fullständigt passiv roll. Det kyrkliga Öland var endast en liten del av det väldiga Linköpingsstiftet. Likaså ägdes de 40 % av jorden, som ej var skattegod, vid medeltidens slut, då förhållandena kunna överblickas, nästan helt av utanför Öland förefintliga personer och institutioner: kronan, biskopsstolen, klostren, riksaristokratien och det småländska lågfrälset. Jämförda med dessa spelade de öländska sockenkyrkorna och frälsemännen en obetydlig roll.

Det öländska frälset fick aldrig annat än lokal betydelse; ingen av medeltidens och vasatidens betydande släkter stammade från det. Källmaterialets ofullständighet vållar att det blott sporadiskt framskymtar utan möjlighet till överblick. Några brev från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet ge antydningar om en betydande släkt, till vilken ölandsprostarna Holmstanus och Thorstanus hörde. Men redan på 1300-talet ägdes frälsejorden främst av icke öländska släkter, framför allt den rika Glysing-ätten, bosatt på andra sidan Kalmar sund. Sporadiskt framträda i källorna inhemska lågfrälsemän, men först under 1400-talets senare del förekomma de i större antal. De förnämsta, oftast nämnda av dem, Ödgisle Pedersson i Rälla (känd 1455—1480) och Mats Pedersson i Ekby eller Vesterstad (känd 1462—1496) äro väpnare och häradshövdingar och förekomma i breven framför allt i hövitsmannens på Borgholm, Magnus Grens,

Den här publicerade uppsatsen är tryckt med bidrag ur Konung Gustaf VI Adolfs 70-årsfond för svensk kultur.

och ölandslagsmannens, Ture Turessons (Bielke), närhet. Vi kunna få veta spridda drag om dem och deras gods, men de kunna ej sättas in i ett större släktsammanhang. Om många lågfrälsemän ha vi blott en enstaka uppgift, som visar deras existens.

Detta frälse, som visar föga kontinuitet i fråga om sköldemärken och sätesgårdar, särskilde sig föga från de rikare skattebönderna, och säkerligen sjönk stundom en släkt åter ned till bönderna på grund av ekonomiska svårigheter. Medeltidens sista skede var genom politisk oro och fallande priser en brydsam tid för lågfrälset, som ofta nödgades sälja sina gods till penningstarka aristokrater, prelater och borgare. Det är påfallande, att på Gustav Vasas tid av det visserligen ringa öländska frälset endast en släkt fanns kvar och att den vid kungens död hade mist alla sina gods på ön.

Denna släkt, som här efter sin äldsta i källorna belagda stamfader kallats Olof Jonssons i Högsrum släkt, råkade under tiden 1520—1554 ut för en rad olycksöden i kontakt med rikets mäktige och dessa öden äro den förnämsta orsaken till den påfallande goda tillgången på källor till släktens historia. Dessa härstamma dels från biskop Hans Brask: släkttavlor i Per Brahes släktbok, vilka nyligen påvisats härstamma från Hans Brasks genealogiska anteckningar,¹ och brev avskrivna i en av biskopens kopieböcker,² dels från Vasakonungarnas flitige genealog Rasmus Ludvigsson, som för sina uppdragsgivare uppgjorde noggranna promemior med släkttavlor, godsförteckningar och brevavskrifter att användas vid hävdandet av kungens och kronans rätt.³

Rasmus' släkttavla utgår från en »Joen Olsson till Gärde», som icke är känd från de samtida källorna. Den gård, Gärde, som återkommer i sonsonen Anders' namn, låg i Högsrums by; i en av Rasmus' godsförteckningar nämnes en gård där, »som tillförne kallas Gärde». Sonen Olof Jonsson kallas hos Brask »i Högsrum», vilket alltså betyder detsamma. Han är säkert historiskt belagd och var en av Ölands främsta män i början av 1400-talet. En Vadstenabroder, som varit präst i Köpings socken, Bondo Johannis, har i sina avskrifter av öländska handlingar i en klosterhandskrift räddat hans namn till

¹ RA: Genealogica 2, f. 87; om denna släktbok se H. Gillingstam, Svenska släktböcker före Rasmus Ludvigsson, Släkt och hävd 1951, och J. E. Almquists uppsats i HT 1954.

² Linköpings stifts- och landsbibliotek: Kh 53.

³ RA: Biographica F 17 b. (Frende-släkten eller Siöblad till Vinketomta); Strödda kamerala handlingar 2. Dessa två lägg äro sammanbragta av papper utan ursprungligt sammanhang. Sålunda finnas här även andra handstilar än Rasmus'. Vissa anteckningar och avskrifter äro säkerligen från 1600-talets rannsakingar. Om Rasmus promemior se not 72.

eftervärlden. I en namnförteckning från tiden omkring 1420, sannolikt en gilleslängd, som upptager 36 namn, huvudsakligen på öländska präster, står bland fem världsliga personer nämnd »Olaff Jonsson cum uxore» (≡ Olof Jonsson med hustru; hustrun hette enligt Brask Lucia). Han står i gott sällskap, intill fogden på Borgholm Peder Ryning.⁴ I samma volym är avskrivet ett den öländska menighetens klagobrev till Erik av Pommern, där man begär att få betala skatten in natura såsom förr och ej i reda pengar. Brevet, som härrör från 1420-talets senare del, är beseglat med ölandsprostens, kyrkoherdens i Böda och »Olauí Jonsson et Jacobi Diaekn judicum provinciarum» sigill.⁵ Olofs och Jakobs titel anger att de voro häradshövdingar; Olofs härad var nog Slättbo, där senare sonen var häradshövding. Jakob — eller Jeppe (Jonsson) djäkn, som hans svenska namn löd — står nämnd efter Olof Jonsson i förbönelistan och uppträder vid 1406 års råfsteting såsom underlagman för herr Sten Bengtsson (Bielke). I sitt sigill förde han en lilja.⁶ Att Olof Jonsson jämte honom var allmogens världslige förtroendeman vittnar om det höga anseende han — och väl också hans släkt — åtnjöt.

Olof hade enligt släkttavlorna sönerna Jöns och Anders och dottern Ingeborg (gift med en Olof Hermansson utan känd avkomma). Jöns är inte nämnd i samtida källor. Sannolikt dog han ung; Rasmus ger om honom den lakoniska upplysningen: »drunknade i Kalmar sund». Enligt Brask var han gift med Anna, dotter till Abjörn i Bredinge (Kastlösa), och hade med henne dottern Birgitta, gift med Måns Jonsson. De sistnämnda hade dottern Ida, gift med Lasse Tyste till Torp. Birgitta och Måns och än mer deras dotter äro historiskt kända personer, till vilka vi senare skola återkomma. Brasks genealogi bär alla tecken på att vara korrekt.

Den andre av Olof Jonssons söner, Anders, är bättre känd. Han förekommer som beseglare av ett flertal på Öland utfärdade brev under decenniet 1455—1464, då källorna flyta rikare. I regel kallades han blott Anders Olsson »a vapn», men vid ett tillfälle »till Gärde», vid ett annat häradshövding i Slättbo härad. Hans vapen var tre snedställda sjöblad, samma som den berömda Stureättens. Att han intog en lika ansedd ställning på ön som fadern, visas av att hövitsmännen på Borgholm Erik Eriksson (Gyllenstierna) och Magnus Gren blott funno Anders Olsson och hans närmaste granne Ödgisle Pedersson i Rälla, häradshövding i Algutsrums härad, värdiga att

⁴ UUB: C 19 f. 71 v.

⁵ UUB: C 19 f. 229 v, tryckt i BSH 2, s. 236.

⁶ SD I 697, 698; RA perg ²⁷/11 1423.

besegla deras brev; övriga närvarande frälsemän från trakten finge nöja sig med att vara fastar.⁷

Han var enligt genealogierna gift med en Brita, dotter till Jöns Mattsson i Råpplinge. Enligt ett par av Rasmus refererade brev fick denne Jöns 1440 frälse på sina gods av Karl Knutsson, rikets föreståndare, som samma år fick Öland som pantlän, och 1444 av denne såsom vapen »ett svart orrhöns med två vita fjädrar i stjärten uti vitt fält, och ett orrhöns på hjälmen». Jöns Mattsson levde ännu 1459, då han beseglade ett brev tillsammans med bl. a. Anders Olsson.⁸ Utom Brita hade han enligt Brask döttrarna Anna och Elin, gifta med Per Nilsson i Råpplinge och Helsing i Råpplinge, båda kända som sigillvittnen 1464.⁹ Anna sålde enligt en notis i Arvid Trolles jordebok från 1498 en halv gård i Ullevi (Gårdby) till Arvids hustru Birgitta Turesdotter (Bielke).¹⁰

Anders Olsson hade enligt släkttavlorna fyra döttrar: Elin, Lucia, Anna och Gertrud. Elin säges ha varit gift med en Sander Jönsson och med honom haft sönerna Henrik och Lasse, vilka dogo barnlösa. Det enda, som är bekant om dessa, är att Lasse Sandersson enligt ett av Rasmus refererat brev 1491 till sin moster »jungfru» Lucia sålde sex öresbol i Bägby (Gärdslösa), tydligen arv efter modern. Emellertid tycks Elin ha överlevat Sander och ingått ett nytt äktenskap med en Peder Nilsson, bosatt i Kalmar. 1482 sålde denne till Ture Turesson (Bielke) en gård i Bo (Åseda, Uppvidinge hd), som han hade ärfvt efter sonen Nils; denne hade fått gården i arv efter modern Elin Andersdotter.^{10a}

Om Lucia Andersdotter säger Rasmus Ludvigsson: »hon tjänte salig fru Ingeborg gamle herr Stens», d. v. s. Ingeborg Åkesdotter (Tott) († 1507). Sannolikt bör denna episod förläggas till hennes tid som »jungfru». Senare gifte hon sig med Peder Slatte till Vinke-tomta (Vimmerby). Denne tillhörde en vitt spridd småländsk frälssläkt med en nymåne och en stjärna i vapnet och var son till en Sone

⁷ RA perg 27/12 1459, 25/1 1464; Ericssbergsarkivet perg 14/2 1455 (dep. i RA) och 25/4 1462 (dep. på Gimmersta, Julita); Vetenskapsakademiens bibl.: Bergianska saml 6: 514, 1/11 1463. — Samma vapen, tre sjöblad, återfinnes i en sköld inhuggen på en senmedeltida gravhäll utan inskrift, som ännu finnes kvar i Högsrums kyrka. Under denna har väl Anders Olsson legat begravnen — och kanske också hans fäder. Antikvarien Rheselius ritade av den på sin öländska resa 1634 (KB: Fc 3b och Fc 4a). Den ansågs av honom bära ett Sturevapen. — Det förstnämnda brevet har en gammal ryggpåskrift »om Anders Olsson på Öland», vilket visar att det framdrogs vid Rasmus Ludvigssons undersökningar om släkten.

⁸ RA perg 27/12 1459.

⁹ RA perg 2/2 1464.

¹⁰ HH 31, s. 82.

^{10a} RA perg »helga kors dag» (3/5 el. 14/5) 1482. Peder Nilssons sigill visar ett bomärke. Elinns identitet styrkes av att systern Lucia också ägde en gård i Bo.

Pedersson med detta vapen, som omkr. 1470 var häradsdomhavande i Sevede.^{10b} Peder Slatte nämnes 1493 som faste, och 1506 är han upptagen i en längd över rusttjänstpliktigt smålandsfrälse. 1513 sålde han med Lucias samtycke en gård i Tryggestad (Borgs sn, nu Råpplinge) och en i Karum (Högsrum) till Peder Turesson (Bielke). Lucias tillstånd visar att dessa voro hennes ärvda gods. Han gav 1524 Vadstena kloster sina gods i Ryssby socken (N. Möre). I 1526 års rusttjänstlängd är han upptagen, men ej i 1530 års.^{10c} Av Peders och Lucias barn tycks endast den 1520 omyndige Sone ha nått vuxen ålder. Han innehade enligt Rasmus Ludvigsson den enkla befattningen som Birger Nilssons (Grip) fogde. Lucia överlevde även honom och dog först på 1540-talet. Hon ärvdes av systersonen Anders Olsson.

Gertrud var först gift med en Sven Nilsson. Denne beseglade 1462 ett brev tillsammans med bl. a. Anders Olsson. 1480 kallas han »Sven Nilsson i 'Kattarum' (Karum, Högsrum) häradshövding i Slättbo härad».¹¹ Tydligt hade han efterträtt svärfadern i ämbetet, en förmodligen vanlig företeelse. Hennes andre make hette Olof Jonsson eller Olof skrivare. Kanske är han den Olof Jonsson, som företrädde Ölands norra mot vid Västerås riksdag 1527.¹² Gertruds enda barn tycks ha varit hennes son med Olof, Anders. Då denne Anders Olsson eller Anders Frende är den centrala personen i släktens historia, skall behandlingen av hans öden uppskjutas något.

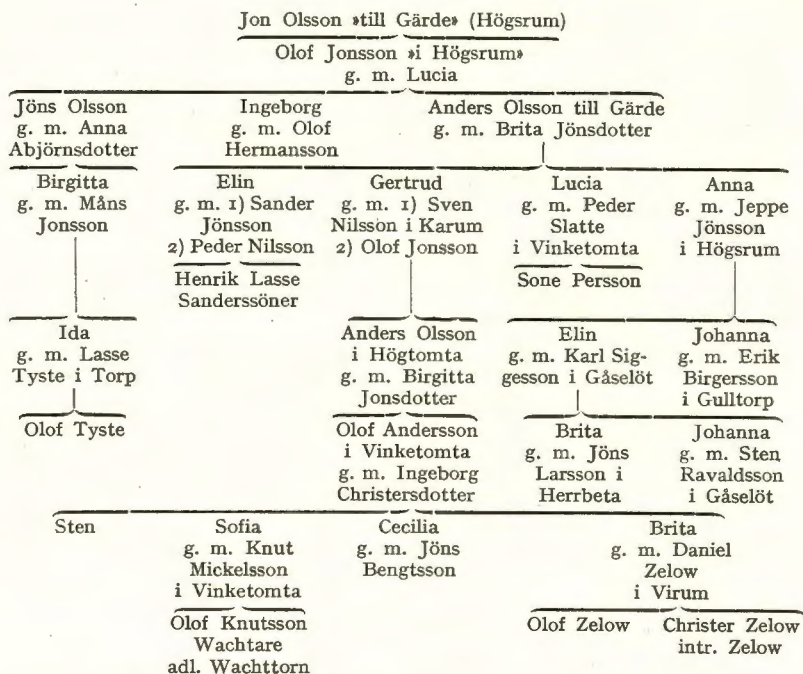
Anna var, när hon 1520 framträder i urkunderna, änka efter »ärlig man Jeppe Jönsson i Högsrum». Denne, som för övrigt är okänd, hade — liksom säkerligen också svågern Sven Nilsson — en gård som hustrun ärfvt till sätesgård och var väl knappast av lika förmögen

^{10b} RA: Genealogica 2, f. 31; RA perg 27/10, 1467, u. d. 1476; Linköpings stifts- och landsbibl. perg u. d. 1465. Ett århundrade tidigare var Botulf i Vinketomta häradsdomhavande i Sevede (DS VIII 6489, 6637).

^{10c} Råäf, L. Fr.: Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland, 1, s. 282; BSH 5, s. 99; RA perg 18/1, 1513, 9/1, 1524; GVR 3, s. 228. I Genealogica 2 uppges Peder ha en bror, Gudmund. Denne är säkerligen identisk med en Gudmund Sonesson i »Berkia», som 9/7, 1514 dömdes som häradsdomhavande i Sevede. (Vadstena LA: Kalmar landskontors arkiv. Rannsakning ang. skattehemman 1689—90, Sevede f. 256). Under namnet Gudmund Slatte står han upptagen närmast efter Peder Slatte i 1506 och 1526 års rusttjänstlängder och ensam i 1530 års (GVR 7, s. 224). 1533 var han en av slottsloven på Kalmar (GVR 8, s. 300). Sommaren 1542 nämner Gustav Vasa att Dackes anhang skövlat och bränt bl. a. Gudmund Slattes gård (GVR 14, s. 83). Rasmus Ludvigsson berättar om samma händelse i sin krönika att Gudmund Slatte i »Greskel» (Gräsgårde, Arby sn, S. Möre) blev genomskjuten med tre lod, då han låg på sin sotsång med »ljus i händerna» (HH 20, s. 64). Sin sätesgård synes han ha fått genom hustrun. I litteraturen har denne Gudmund Slatte genomgående identifierats med den bekante, 1538 döde fogden Gudmund Persson, som väl endast härigenom kommit att föras till Slatte-släkten.

¹¹ Ericsbergs arkiv (Gimmersta) perg 26/4, 1462, RA perg 27/2, 1480.

¹² GVR 4, s. 237.

Endast i uppsatsen omnämnda personer ha medtagits.

släkt som hustrun. Namnligheten tillåter en gissning att Jeppe var ättling till den förut omtalade Jeppe djäkn, Olof Jonssons i Högsrum samtida. Anna utfärdade $29/8$ 1520 i Skärkind söder om biskopsborgen Nor (Munkeboda) två brev, som bevarats i avskrift i en av Hans Brasks kopieböcker.

I det ena brevet sålde hon till biskopen personligen sin halva gård i Högsrum för 20 mark samt delar av två hagar, »Gärde» och »Holvastahage», och dessutom två gods i Vedby för 21 mark. Alla dessa gods lågo i Högsrums socken. I det andra brevet gav hon till domkyrkan och under biskopsbordet en gård i Söderby (Räpplinge) för att hon, hennes föräldrar, hennes man och barn intill domedag skulle få del av mässan i domkyrkan och hon själv gravplats där. Allt var gammal frälsejord: Söderby var Annas möderne, de sålda godsens både möderne och fäderne. Anna betygar i salubrevet: »Och haver jag dessa gods ofta oppbudit i många år både min måg Peder Slatte och desslikes min systerson Anders Olsson».

I ett tredje brev $14/8$ betygade Annas döttrar Johanna och Elin med sina mäns samtycke, att försäljning och donation skett med deras

gillande: Anna hade i sin »stora fattigdom» erbjudit sina döttrar att köpa Högsrum och Vedby.^{12a}

Av allt att döma sålde Anna alla sina arvegods på Öland och uppgav därmed sin ställning som frälsekvinnna. Vad kan anledningen härtill ha varit? Breven ge inga upplysningar härvidlag, men sammanhanget är rätt tydligt. Borgarsonen Hans Brask var en synnerligen intresserad ekonom och framstående affärsman. Under åren 1505—1523 köpte han enligt salubreven i hans kopiebok gods för 3337 mark och lånade ut 614 mark mot fast pant.¹³ Särskilt var det frälset, främst lågfrälset, han gjorde affärer med. Som tidigare påpekats, var det begynnande 1500-talet en hård tid för de små godsägarna. De tvingades ofta att taga lån, pantsätta och till slut sälja sina arvegods. Hans Brask däremot blev snabbt en av sitt stifts större jordägare och lyckades också få frälse på alla förvärv.

Året 1520, då Anna Andersdotter sålde sina gods, präglades för Brasks del av ovanligt intensiva jorduppköp — för inte mindre än 1 050 mark. Orsaken härtill är att söka i den politiska situationen. I januari hade det svenska motståndet mot Kristiern II lidit ett avgörande nederlag. I slutet av februari ockuperades Östergötland och biskopen anslöt sig till erövrarna. Stockholm höll sig dock ännu och i maj blossade ett uppror upp i Östergötland under ledning av Erik Ryning; särskilt städernas borgare tycks ha anslutit sig.¹⁴ Prelaternas snabba anslutning till erövraren gjorde att upproret fick en påfallande antiklerikal prägel. Brask utsattes för en formlig belägring på biskopsborgen i Linköping och måste be kungen och Gustaf Trolle att skicka undsättning. Under loppet av augusti ebbade oroligheterna ut. Men Brask visste att låta sig och kyrkan bli hämnade: i Stockholm anklagades vid kätteriprocessen och avrättades vid blodbadet ett par av orosstiftarna i Östergötland och kort därefter, vid månadsskiftet november—december, ingingos flera förlikningar mellan biskopen och hans fiender med dryga skadestånd till kyrkan för de senare.

Anna Andersdotters transaktioner infalla redan i slutet av augusti och ha väl därför ej direkt att göra med resningen. Man har velat förklara Brasks stora godsköp 1520 dels såsom »en panikartad överflyttning av rörliga tillgodohavanden i mynt och silver till fast egendom i form av jord», dels såsom ett smart utnyttjande av »att jordpriset 1520 till följd av tidsomständigheterna varit exceptionellt lågt».¹⁵ Den senare förklaringen gör det rimligaste intrycket, men den bör

^{12a} Linköpings stifts- och landsbibliotek: Kh 53 f. 38 v, 39 r, 41 r.

¹³ G. Olsson, Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut, s. 72 ff., 92, 321.

¹⁴ N. Ahnlund, Brasklappen (i Från medeltid och vasatid), s. 112 ff.

¹⁵ Olsson, a. a., s. 73.

säkerligen — åtminstone i detta fall — kompletteras med icke-ekonomiska element. Det är högst sannolikt att Brask 1520 utövade hård press på sina gamla gäldenärer med tyst hänvisning till det för den fallna regimens anhängare svåra läget. I Annas fall låter kombinationen av försäljningen av alla arvegods och donationen till biskopens underhåll ana, att paniken snarare fanns på säljarens än på köparens sida. Liknande donationer gjordes kort därpå av de botgörande upprorsmännen.

En tillfällighet — eller för oss okända omständigheter — har låtit ännu en av Olof Jonssons ättlingar förekomma i kopieboken bland dem som sålde jord till Brask denna skickelsedigra höst. Det är Annas kusindotter, den förut nämnda Ida Månsdotter. Ida var av helt annan förmögenhetsgrad än Anna. Under åren 1520—23 utfärdades tolv brev om hennes försäljningar och byten av gods i Ö. Skrukeby och Regna socknar i Östergötland, Döderhult och Vetlanda socknar i Småland samt på Öland. Sammanlagt överlät hon till Brask jord för 581 mark, mer än någon annan av hans klienter.¹⁶

Den 14/9 1520 — på samma gång som hennes sysslingar godkände sin moders avträdelser — utfärdade Ida ett brev på Nor, enligt vilket hon — »Ida Månsdotter fordom ärlig och välbördig mans Lasse Tystes i Torp efterleverska vars själ Gude nåde för min mäktiga trång och tarv skull i denna hårda tid» — för 138 mark sålde en halv ödegård i Högsrums by, en ödegård i Vedby samt »stora gården» i Kastlösa by, som hon ärft efter Henrik »Swessing». Ett par veckor senare sålde hon för 20 mark »lilla gården» i Kastlösa. Två och ett halvt år senare, i mitten av april 1523, förklarade Ida i ett brev utfärdat i Linköping, där biskopen då befann sig sedan påskan, att hon var skyldig Hans Brask 180 mark och därför till honom överlämnade en gård i Spjuterum (Runsten), en i Kvinneby och en i Slagerstad (Stenåsa), en ödegård i Bjärby (Runsten) samt mindre gods i Störlinge (Gärdslösa), Kvarnstad och Nyby (Källa), Sandby (Högby) och Melböda (Böda). Denna upplåtelse innebar en bottenkrapning av Idas öländska tillgångar. Den 25/7 slutligen utfärdades ett nytt brev om lilla gården i Kastlösa, som sades överlåtas för att täcka en Henrik »Swessings» skuld om 20 mark. I mitten av november förklarade Idas äldste son, väpnaren Olof Tyste, att alla uppgörelser med biskopen skett med hans godkännande för att gälda hans avlidne faders skuld.¹⁷

¹⁶ Linköpings stifts- och landsbibliotek: Kh 53 f. 2r, 59r, 61, 64, 65r, 66, 68v, 69r, 76r; RA: E 86 (VHAA:s deposition), Peringskiölds avskrifter ur den fullständiga Kh 53 (f. 96). Olsson, som (a. a., s. 74) lämnar siffran 401 mark, har ej tagit hänsyn till E 86 och har därtill råkat ut för tryckfel för 501.

¹⁷ Linköpings stifts- och landsbibliotek: Kh 53 f. 61v, 64r, 65r, 66r, 68v.

Anledningen till Idas stora avyttringar var således de skulder hon övertagit efter mannen och efter en släkting. Medan släktingen, Henrik »Swessing», är väl känd, är intet bekant om Idas man. Han tillhörde lågfrälset och härstammade från en person med samma namn, som 1390 fick frälse av Sten Bengtsson (Bielke), då drottning Margaretas hövitsman i Sverige.¹⁸

Om man tar Idas gods i närmare betraktande, finner man att hon liksom Anna hade en halv gård i Högsrum by samt gods i det närbelägna Vedby. Uppenbarligen är detta ett arv efter morfadern Jöns Olsson, som således delade faderns sätesgård med sin bror Anders. Visserligen uppgåvos Annas ägor i Högsrum socken vara både fäderne och moderne, men mödernet kan mycket väl vara moderns morgongåva. Om Rasmus Ludvigssons släkttavla, där Ida anges som Jöns Olssons enda barnbarn, vore fullständig, borde Ida ha arft betydligt flera öländska gods efter morfadern (och efter modern, som ju också var från Öland). Det är emellertid omöjligt att avgöra vilka dessa gods skulle vara, eftersom Ida fått ännu ett arv på Öland — efter Henrik »Swessing». Med denne äro vi inne på en annan öländsk släkt, som förtjänar att här behandlas.

Idas släktskap med Henrik »Swessing» är oklar. I Brasks kopiebook finnes såsom bilaga till ett brev, där Ida byter bort ett par gods i Döderhults socken, ett annat brev från ^{15/6} 1494, enligt vilket Måns Jonsson å sin hustrus vägnar och Henrik »Swessin» å sina och sin brors skiftade Märta Hemmingsdotters tre gods i Döderhults socken och ett i Fliseryds socken, så att vardera parten fick två gods.¹⁹ Olyckligtvis är det obekant vem Märta Hemmingsdotter var och hur hon var släkt med parterna. Att släktskap förelåg mellan Ida och Henrik på Idas mödernesida är emellertid härigenom klarlagt. Uppenbarligen måste förbindelsen gå genom Idas mormor, då Jöns Olssons brorsbarn ej deltog i skiftet.

Henrik »Swaedzsin» — såsom han själv tycks ha uppfattat sitt namn — är en person, som ovanligt konturskarpt framstår ur källorna. Vid sitt första framträdande, vid ett lagmansting i Norrköping 1493, kallas han Henrik »Swessing» i Fällberga (nu Leonardsberg, Östra Eneby), och ett sju år senare brev visar att han var gift med

¹⁸ Hans Brask lät i maj 1523 kopiera frälsebrevet (RA: A7 f. 18r), tydligen för att kunna hävda frälsekaraktären hos den jord han köpt eller tillbytt sig. Lasse Tyste hade en samtida namne i den borgare i Vadstena, »Laurentius Tiste», som i december 1520 var sin stads ombud vid uppgörelsen med biskopen efter sommarens oroligheter (HSH 18, s. 211 ff.). Otryckta notiser i A7 visa borgaren med samma namn i livet ännu 1525.

¹⁹ Linköpings stifts- och landsbibliotek: Kh 53 f. 64 v.

en Cecilia och i sitt sigill förde en sköld med snedgående vågskuror, omskriven med »S. Hinrik Iens:». ^{19a}

Han var en ivrig anhängare av Sten Sture. Under oroligheterna sommaren 1497 höll han jämte Holmsten Eriksson (Rosenstråle) biskopsborgen i Linköping besatt för riksföreståndarens räkning. Samma höst framträder han vid ett par tillfällen som häradshövding i Bråbo härad. Han deltog i två herredagar i Stockholm under de närmaste åren. Av ett Sten Stures brev till Svante Nilsson vintern 1500 framgår emellertid att Henrik klagat, »att några hans ovänner gånga honom svikliga efter, beljugandes honom, på det att något sådant tillfälle kunne finnas mot honom, att han måtte mista sitt häradshövdingsdöme». Detta måtte han verkligen ha förlorat — om vid detta tillfälle kan ej avgöras — ty han förekommer aldrig mer som häradshövding, och 1510 uppträder Bengt Abjörnsson (sparre med tre liljor) i denna egenskap. ²⁰

I fälttågen mot Kalmar på Svante Nilssons tid deltog »Swessin» som en svårhanterlig underbefälhavare. Ett herr Svantes brev till befälhavaren vid Kalmar Sten Kristiernsson (Oxenstierna) sommaren 1506 nämner, att »Swessin», som begått någon oförrätt mot riksföreståndaren, varför andra fått gå i borgen för honom, nu hotat att »rida till fienderna», om han ej återfick herr Svantes nåd. ^{20a} 1509 befinnes han vara invecklad i ett dråp på Västerås slott, till vilket han var upphovet genom sitt förtal av Klemet Hogenskild. ²¹

Sista gången Henrik »Swessin» framträder, hösten 1515, få vi en antydan om hans dåliga ekonomi. Han sålde till Bengt Abjörnsson en gård i vardera Flishult (Döderhult), Skirshult (Fliseryd), Horn (Persnäs) och Störlinge (Gärdslösa) för 100 mark. ^{21a}

Henrik och hans bror Nils voro enligt Brasks genealogi söner till Jon Trulsson. Denne skiftade 1443 gods med Bengt Håkansson till Hindsekind efter en hustru Märta, som ej efterlämnade några barn. Bengt, som ärvde dubbelt mot Jon, fick halva gården i Horn och en landbogård där, en gård i Runstens by och två i Spjuterum (Runsten) samt ett större antal småländska gods. Jon fick andra hälften av Horn och en landbogård där, en gård i vardera Spjuterum, Dyestad (Runsten) och Störlinge samt en icke öländsk gård, Ömundatorp (Näshult). ²² Säkerligen skiftade de båda männen å sina hustrurs

^{19a} Norrköpings medeltid, utg. A. Nordén, n:r 223, 236.

²⁰ BSH 4, s. 233, 247; RA papper 10/8, 20/8 1497; Norrköpings medeltid, n:r 236, 245.

^{20a} BSH 5, s. 157, 441; HSH 20, s. 39.

²¹ BSH 5, s. 362 f.; H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden, s. 566 f.

^{21a} RA perg 18/8, 1515.

²² RA: Genealogica 2, f. 44; Rääf, a. a., 1, s. 245.

vägnar. Detta visas av att Bengts son Håkan, som förde samma vapen som Henrik »Swessin», ärvde öländska gods efter sin mor Ingeborg Nilsdotter.^{22a}

Denna okända Märta var möjligen änka efter Henrik »Zwessyn», som 1437 hade bytt till sig 24 alnar jord i Kastlösa by mot 32 alnar i Bläsinge (N. Möckleby).²³ Efter honom hade den senare Henrik »Swessin» ärft både namnet och godsen i Kastlösa. Fader till Henrik »Zwessyn» var kanske en Hemming »Swetzin» i Horn, som 1387 med sin hustru Cecilias tillstånd bytte till sig jord i Hulterstads by och Alby (Hulterstad) mot gods i Kinnevalds härad. Vid drottning Margaretas räfst dömdes jorden i Hulterstad till kronan såsom gammalt kronogods. Henning(!) »Swezcín», som hunnit sälja den, dömdes vid räfsteting 1406 att ersätta köparen med de återdömda småländska godsen.^{23a} Identisk med denne var sannolikt den »Swezcín» i Horn, som 1371 förekommer som sigillvittne i det närbelägna Vannborga (Köping).²⁴

Brevet 1387 visar dels att Hemming »Swetzin» fått åtminstone en del av sina gods med hustrun, dels att han i sigillet förde en delad sköld, vars övre fält visar två högervända varghuvuden med uppspärrade gap, omskriven »S. Hemingi Swetzin». Detta leder oss till den mecklenburgska släkt med samma vapen, vars namn normaliserats till Schwetzin. Denna släkt, vars namn är känt sedan 1275 och vars vapen sedan 1319, var sannolikt uppkallad efter en by med samma namn nära staden Teterow i östra Mecklenburg. Släktens medlemmar förekomma såsom vasaller till furstarna och såsom borgare i Rostock. En »Hennike Swetcin» beseglar 1347 och 1370 med ett sigill mycket likt det ovan beskrivna. Huruvida han eller den Johan med samma namn, som 1368 trädde i Rostocks tjänst mot kung Valdemar, möjligen överflyttade till Sverige och gifte sig här, kan ej avgöras.^{24a}

Ölands öden under 1360-talet ge en rimlig förklaring till bosättningen. Under åren 1362—1366 var ön pantsatt till de vendiska hansestäderna, bl. a. Rostock, vilka höllo en stor besättning på Borgholm. Hösten 1367 belägrades Borgholm, som under mellan-

^{22a} Råäf, a. a., I, s. 275. Om Bengt Håkansson och Håkan Bengtsson se C. Härenstam, Finnveden under medeltiden, s. 339.

²³ Svenska medeltidsregister 1434—1441, utg. S. Tunberg, 503.

^{23a} RA: B 15 f. 96; SD I 698, 699. Det sist anförda brevet saknar utfärdarens sigill. Det finns dock i Brocmans avskrift med sigillavritning (RA: Brocmans diplomatarium III, Miscellanea 34: 44); sigillet är identiskt med det i B 15 avritade.

²⁴ Svenska Riks-Arkivets Pergamentsbref från och med år 1351, 982.

^{24a} Mecklenburgisches Urkundenbuch II: 1374; IV: 2492, 2563; VI: 3721, 4039; X: 6769; XVI: 9786, 10050.

tiden varit i kung Håkans händer, i flera månader av kung Albrekt. Vi kunna antaga att det är under detta årtionde, som en mecklenburgisk knape gifte sig till sätesgården Horn och andra gods.²⁵

Vi återvända nu till Ida Månsdotter. Hon hade efter Henrik »Swessing» ärfvt sina gårdar i Kastlösa. Men även andra gods hade säkerligen samma härstamning. Liksom Jon Trulsson hade hon gods i Spjuterum och Störlinge. De små strögodsens i de på frälsegods så fattiga nordöländska socknarna hade sannolikt lytt under Horn.

Genom Brasks jordförvärv hade den jord, som Olof Jonssons ättlingar innehade väsentligt minskats. Anna och Ida liksom deras ättlingar förlorade härigenom kontakten med Öland. Ida och hennes son Olof voro dock ännu inte ruinerade. När gotlandshjälpen våren 1524 skulle utgå avkrävdes »hustru Ida» en karl eller 20 mark danska. Olof Tyste tillhörde 1526 det rusttjänstskyldiga frälset.²⁶ Han fick snart åter att göra med biskop Hans i ett mellanhavande, som vunnit viss ryktbarhet. I ett brev februari 1527 tog kungen Olof i beskydd; denne hade rövat sin trolovade ur Vadstena kloster, dit hon mot sin vilja förts och där hon av biskopen vigts till nunna. Denne hade nu bannlyst det romantiska paret. Kungen tog skyddsbrevet till anledning att prisa äktenskapet och angripa de andligas lösaktighet under celibatets täckmatel.²⁷

Kort därefter sålde mor och son till sin »frände» herr Holger Karlsson (Gera) två gårdar i Ödestorp (Regna) och en i Flaketorp (Ö. Harg) för 125 mark. Sedan de nu hade sålt gods för över 700 mark, upphör varje spår av dem i källorna. Olofs i Brasks genealogi nämnda bröder Sigge och Jöns äro helt okända.^{27a}

²⁵ I Persnäs kyrka finnes ännu en gravhäll över »Sigismundus de Horne» död 1341, av senare historiker felaktigt gjord till släkten Horns stamfader. Detta medeltida Horn är det nuvarande Lilla Horn i Persnäs socken. Horn i Högby socken, som i litteraturen ofta sammanblandas härmed, var en by av skattejord, tills Gustav Vasa där upprättade en kronans ladugård.

²⁶ GVR 1, s. 195; 3, s. 228.

²⁷ GVR 4, s. 54. Om Olof Tystes klosterrov lämnar Olof Celsius d. y. i sin 1746 utkomna »Konung Gustaf den förstes historia» (I, s. 318 f.) en lång redogörelse, där Olof och hans brud, en borgardotter från Vadstena, bli sentida motsvarigheter till Pyramus och Thisbe. Som källa uppges »Rasmus Ludvigssons hist. Gust. Is. Den handskrift av Peder Swarts och Rasmus Ludvigssons krönikor som Celsius i företaget säger sig ha använt (UUB: E 225), innehåller dock intet om Olof Tyste. Sannolikt är källan helt enkelt en avskrift av kungabrevet i den av Celsius använda Palmskiöldska samlingen i Uppsala (vol. 24). Detta är så mycket troligare som han senare tryckte brevet i »Monumenta Politico-Ecclesiastica». Celsius berättelse togs upp och utbyggdes vidare av A. A. Afzelius i »Svenska folkets Sagohäfder» (6, s. 103). Härifrån har Strindberg hämtat Olof Tystes namn och klosterrov till novellen »Räfst- och rättarresan» i »Nya svenska öden» (1906). Här uppträder Olof Tyste såsom Berend von Mehlers hovmästare på det förfallna Stegeborg. För den av sjöresan från Stockholm hungrige Gustav Vasa dukar han upp en lækker frukost i det gröna. Vid klosterrovet har konungen honom därför i angenämt minne.

^{27a} RA: Bergshammarsaml. perg. 11/4 1527. Sätesgården Torp, varifrån ett brev 1522 utfärdades (Kh 53, f. 59 r), var antagligen identisk med den gård Torp i Ö. Skrukeby socken, vilken liksom ovannämnda gods 1543 ägdes av fru Beata Nilsdotter (Grip), Holger Karlssons änka (KA: Östergötlands handlingar 1543: 3).

Hans Brask hade genom dessa transaktioner blivit ägare till ett tjugotal gårdar samt ett antal smärre gods eller delar av gårdar. Den metod, med vilken han gått till väga, var sannolikt ett hänsynslöst utnyttjande av gamla skuldförbindelser i ett läge, då gäldenären var svårt trängd. Det var denna sida av Brasks rika personlighet, som — till stor del på grund av Gustav Vasas hätska propaganda — bevarades i minne av den lutheranska traditionen i stiftet och tog sig uttryck i ett tillägg i den av Brask inspirerade biskopskrönikan:

»Därnäst blev i stiftet bisp Hans Braske
som alltid med flit samkade i sin taske — — —»²⁸

En notis visar oss biskopen som godsägare på Öland. Hösten 1525 gjorde han en välbehövlig visitationsresa till de nyligen befriade sydöstra delarna av stiftet. I oktober kom han till Öland. När han visiterade Högby kyrka, kallade han till sig landbon i Melböda Olof Galle och överenskom med honom att landgille skulle betalas varje år i stället för vart tredje.²⁹ Resan gick över hela ön och gav Brask tillfälle att väl tillvarataga sina privatekonomiska intressen.

Två år senare hade godsen åter bytt ägare. När Brask efter sitt nederlag vid Västerås riksdag och sin förödmjukande överenskomelse med kungen i Linköping gått i frivillig landsflykt, betraktade kungen alla hans förvärvade privatgoods såsom förbrutna till kronan; som skäl kunde förebäras att biskopen vid sin avresa medfört kyrkoklenoder — en skäligen tvivelaktig beskyllning. Till en början likställdes avkastningen av godsen med de indragna biskopsinkomsterna och redovisades av de nytillkomna biskopsfogdarna. Sålunda avlade biskopsfogden för Öland, Möre, Handbörd och Aspeland pingstdagen 1530 räkenskap för halvtannat års uppbörd av bl. a. »biskop Hans Brasks köpegods på Öland av 6 landbor».³⁰ De övriga godsen hade då återgått i privat ägo. En småländsk frälseman i kungens tjänst Lasse Bröms, av allt att döma en ättling till Jon Trulssons syster, hade 1529 fått tillstånd att för 200 mark danska återlösa de gods han hade arvsrätt till efter »Nils Hwissing» (!). Av dessa nämnas i brevet sätesgården Upplanda med underlydande gods och »Kastlösa rättardöme».³¹ Nästa stadium finna vi, när fogden över vasagodsen

²⁸ Se H. Norman, Rinkrönikan om Linköpings biskopar (Kyrkohistorisk årsskrift 1940), s. 173.

²⁹ RA: E86 (VHAA:s deposition), Peringskiölds avskrifter ur den fullständiga Kh 53. Att motsvarande anteckningar gjordes om andra gods visas av hänvisningarna i Kh 53 f. 61 v: »Spjuterum f. 101, Medelböda f. 100, Qualstad f. 100, Bjärby f. 101, Sandby f. 101, Nyby f. 101».

³⁰ KA: Fogdarnas räkenskaper 1529—1533, s. 103.

³¹ GVR 6, s. 292.

i Småland och på Öland, »Grönskogs ägor», vid allhelgonatiden 1532 redovisade sitt fögderi under sistlidna året. Det visar sig att »Braskens köpegods» lågo under honom; under Gustav Vasas tid var vägen aldrig lång mellan kronans gods och kungens »arv och eget», någon praktisk skillnad fanns knappast.³² I 1540 års jordebok över Öland återfinnas alla Brasks gods på Öland, även »Kastlösa rättardöme» såsom H. M:ts gods.³³ Sannolikt hade Lasse Bröms fått en påstötning om lämpligheten av att han återställde sina nyköpta gods. Därmed är historien slut om Anna Andersdotters och Ida Månsdotters öländska egendomar.

II.

Gertrud Andersdotter hade — som tidigare nämnts — i sitt andra äktenskap sonen Anders, uppkallad efter morfadern. Själv tycks denne alltid ha kallat sig Anders Olsson (till Högtomta), men av de kungliga skrivarna benämnes han ofta, ehuru utan konsekvens, Anders Frende.³⁵ Detta tillnamn var av allt att döma ett bonde-namn av samma typ som exempelvis det också på Öland förekommande Galle. Vid Möcklebo häradsting i Dörby (N. Möckleby) 1437 förekommo som fastar Folke Fraende och Bengt Fraende, bönder i Dörby.³⁶ I 1540-talets jordeböcker finnas i Gärdslösa socken en Olof Frende och en Frende Persson.³⁷ Hur Anders Frende var släkt med dessa personer är givetvis omöjligt att veta — släktnamn upptogos för övrigt på ett nyckfullt sätt — att namnet kom från fädernesidan torde dock vara säkert. Själv måtte han ej ha funnit det passande för en frälseman; när det ges honom i räkenskaper och anteckningar är väl skälet, att man ville skilja honom från andra »Anders Olsson».

Första gången Anders Olsson omnämnes är i mostern Annas salubrev år 1520, där det betygas att systersonen i laga ordning erbjudits att inlösa Annas arvegods. Förfarandet, som visar att Anders då var myndig, får betraktas som en formalitet. Anders förmögenhetsställning var vid denna tid svårt skakad liksom Annas och Idas.

Ett Gustav Vasas brev 1523, bevarat i Rasmus Ludvigssons avskrift, ger Anders Olsson på grund av hans trogna tjänst rätt att

³² KA: Fogdarnas räkenskaper 1529—1533, s. 1461.

³³ KA: Smålands handlingar 1540: 2.

³⁵ Benämningen »Anders Olsson Frende» är således ej fullt tillfredsställande. Att kalla den från Olof Jonsson i Högsrum härstammande släkten eller ens Anders Olssons son »Frende» är helt felaktigt.

³⁶ Svenska medeltidsreger 1434—1441, 503.

³⁷ KA: Smålands handlingar 1539: 1 o. s. v.

»uppspörja, vederkännas och igenkalla» sina arvegods i Småland och på Öland, »de honom nu i några år avträngda varit hava av riksens fiender».³⁸ Realiteten bakom detta formulär är svårgripbar. Från sommaren 1519 till vintern 1523 hade Öland, där det stora flertalet av godsens lågo, varit i dansk hand. Erövringen hade skett under svåra härjningar och senare hade väldiga gårdar utpressats av bönderna. Ännu ett drygt årtionde efter befrielsen lågo $\frac{1}{10}$ av Ölands samtliga gårdar — av landbogodsens $\frac{1}{6}$ — i ödesmål.³⁹ För en ägare av landbogods måtte det ha varit svårt att bevaka sina rättigheter. Anders Olsson hade tydligen under befrielsekriget gått i riksförståndaren Gustav Erikssons tjänst. Det är då fullt naturligt att hans gods i de delar av landet, som förblivit i »riksens fienders» händer, belagts med kvarstad.

När Anders Olsson åter framträder i källorna, är han i hovtjänst. I den äldsta räntekammarboken för åren 1526—28 står han (stundom kallad Anders Frende) upptagen på lönelistorna för småsvennerna, en kategori, som huvudsakligen rekryterades från lågfrälset. Vid jul och valborgsmässa uppbar han 10 mark i lön samt 6 mark i »svennehjälp», antagligen för att hålla sig med häst. Vid Västerås riksdag var han med i kungens följe och uppbar 3 mark extra därför. Han tillhörde de bättre avlönade svenner, som anförtröddes självständiga uppdrag. I längderna över tärpengar och hästhjälp förekommer Anders Olsson som kungens budbärare. Under året 1527 red han med brev till Uppsala, till Östergötland och till Västergötland.⁴⁰

I 1531 års räntekammarbok står Anders Olsson fortfarande upptagen bland småsvennerna; i 1532 års utförliga avlöningslistor saknas han däremot.⁴¹ 1533 nämnes han åter som småsven och för det året få vi utförliga upplysningar om hans sysselsättning.⁴² Han hade nu en betrodd ställning vid drottningens, Katarinas av Sachsen-Lauenburg, hov. I kammarräkenskaperna finnas en mängd uppgifter om smärre summor utbetalade till Anders Frende att bestrida inköp för drottningens räkning. Inköpen gällde mest lyxvaror, svårumbärliga för den utländska furstinnan, vilka inköptes från köpmannaskeppen vid Skeppsbron: kanelbark, lakrits, en topp socker, »månolja», lärft, silke, guldsilke, ståltråd, två brev »knoppenålar», handskar och sämskskinn. Vid ett tillfälle levererade han in i kammaren skattepengarna från Tälje stad.

³⁸ GVR I, s. 74.

³⁹ KA: Strödda äldre räkenskaper: Gärder och hjälper 1535.

⁴⁰ KA: Räntekammarbok 1527—28.

⁴¹ KA: Ibid. 1531, 1532.

⁴² KA: Ibid. 1533.

Det är tänkbart att Anders Olsson gick i hovtjänst på grund av sin betryckta ekonomiska ställning. Där kom han naturligtvis i beroendeställning till sin kunglige herre, denne omätlige jordförvärvare. Redan i den äldsta räntekammarboken finnes en notis om ett gods på Öland köpt från Anders Frende för 20 mark.⁴³ När 1531 godsförsäljningen avslutats, hade kungen förvärvat gods på följande platser: Gillberga (Persnäs), Hörninge (Köping), Bägby (Gärdslösa), Abban-torp (»Abjörnatorp», Högsrum) och Skärlöv (Hulterstad). De infördes i jordeboken över »arv och eget» och lades liksom »Braskens köpe-gods» under fogden på Grönskog.⁴⁴

Varför ville Gustav Vasa äga dessa smågods, utspridda över ön? Svaret ges i en räkenskap från år 1532, där de kallas »Anders Frende(s) eller (?) Skoklosters gods på Öland». Sko(g)kloster i Uppland hade sina flesta gods i Mälardalen. En för svenska förhållanden ovanligt gammal godslista — från åren efter 1300 — visa sig upptaga fem gods på Öland identiska med dem som Anders Frende sålde.⁴⁵ Uppgifterna om Hörninge äro tillagda efter den egentliga förteckningen. Bevarade brev visa att det var en donation av prästen Henrik i Runsten 1299, när hans döttrar (!) intogos i klostret.⁴⁶

Klostrets jordeböcker av 1489 och 1503 upptaga ej de öländska godsen, men en anteckning i den senare och en uppgift i ett brev av ärkebiskopen Jakob Ulvsson visa att de likväl funnits.⁴⁷ Det uppges att slottsherren på Borgholm Nils Bosson (Grip) trots det uppblossade kriget, i vilket han stod på kung Hans sida, skickat klostret dess avrad för år 1506, medan han innehöll frälsets. I över två sekler hade Skokloster alltså behållit sina obekvämt belägna besittningar. Under de följande årens danska regim på Öland (1507—10) upphörde nog inkomsterna att inflyta och sannolikt var det då klostret fann för gott att avyttra godsen till en hugad spekulant på ön.⁴⁸

Gustav Vasas inlösning av godsen kan ej ha grundat sig på några bördsanspråk, snarare på att han efter Västeråsbeslutet ansåg att han och kronan — två begrepp som för honom nästan sammanföll — i första hand hade rätt till kyrkans överflödiga gods. I detta fall, då klostret redan avyttrat godsen, var det naturligtast för honom att lägga dem till sina privata domäner.

⁴³ KA: Ibid. 1527—28, s. 360.

⁴⁴ RA: Kungl. arkiv: Jordeböcker ang. Vasatiden II: 3.

⁴⁵ KA: Fogdarnas räkenskaper 1529—1533, s. 1462. RA: D 7, utg. i Vetenskaps-societetens i Lund skrifter 32.

⁴⁶ DS II 1262, 1289.

⁴⁷ RA: D5, D6 utg. som ovan; HSH 18, s. 138.

⁴⁸ Ett liknande fall är bekant från 1506, då Nådendals kloster i Finland till moder-klostret Vadstena, Ölands största jordägare, sålde sitt enda gods på ön, i N. Möckleby, på grund av svårigheten att uppbära avraden. Vadstena klostres minnesbok, s. 268.

Efter 1533 förekommer inte Anders Olsson i räntekammarböckerna. Källmaterialets oregelbundenhet gör dock, att det ingalunda är säkert att han då lämnade hovtjänsten. Sannolikare är att han gjorde det tre år senare. I sen avskrift har bevarats hans morgongåvobrev utfärdat i Stockholm 30 juli 1536 och bevittnat av bröderna Måns och Germund Svenssöner (Some), båda kungens förtroendemän.⁴⁹ I detta brev gav Anders »min älskliga hustru Birgitta Jonsdotter i morgongåva en sätesgård på Öland benämnd Karum i Högsrum socken — — och därtill 100 rhenska gyllen eller 300 mark stockholmska i lösöre». Gåvan vittnar om att brudgummen var en burgen man.

Under det närmaste året visade kungen en påfallande generositet mot sin forne tjänare. Man kan tillåta sig ett antagande, att när nu Anders Olsson skulle slå sig ned på sina öländska gods, skulle han ha auktoritet och förmögenhet att verka som en kungens förtroendeman. Ett par månader efter bröllopet utfärdades ett brev, där Gustav Vasa sade sig ha unnat »denne vår trotjänare Anders Olsson» Högtomta gård i Gärdslösa socken, »som är hans arv och eget», »vilken gård på någon tid legat haver under kronan».⁵⁰ Varför Anders Olssons sätesgård beslagtogs finns tyvärr ingen uppgift om. Vi kunna antaga att den tagits i pant för en skuld till kronan exempelvis på grund av underlåtenhet att betala utskylder; Anders förhållanden hade sannolikt varit mycket tryckta.

Året därpå, 1537, vistades kungen från mitten av juli till mitten av oktober på Öland och i Kalmartrakten. Sannolikt uppvaktade den i sin hemtrakt åter bosatte Anders Olsson genast sin gamle herre och bad om nådevedermälen, ty kort efter kungens ankomst utfärdades ett förläningsbrev för honom på de dagsverken, som kronobönderna i Ekby och Sandby byar (Ekby socken) skulle göra för Borgholm⁵¹ och strax därpå ännu ett brev, där han utnämndes till häradshövding i Runstens härad, som då omfattade Runstens, Långlöts och Bredsätra socknar samt större delen av Gärdslösa socken.⁵² Dagsverksförläningen innebar sannolikt en inkomst i pengar eller persedlar; åligganden av denna art avlöstes gärna. Redan efter ett år gavs dock förläningen bort till en annan person. Häradshövdingeämbetet var också att betrakta som en förläning. Menighetens val på

⁴⁹ Se not nedan.

⁵⁰ RA: Biographica F 17b; 1600-talshand. I det tidigare morgongåvobrevet kallar Anders Olsson sig likväl »till Högtomta». En längre och en kortare regest av brevet på Högtomta äro tryckta (GVR 11, s. 183, 192). Betecknande nog kallas Anders där Frende.

⁵¹ GVR 11, s. 343; regestnotis.

⁵² Brevet (tr. GVR 11, s. 357) i avskrift från senare 1500-talet i Biographica F 17b är daterat Kalmar 10/8; en regestnotis (GVR 11, s. 345) står på en lista över brev av 23/7.

tinget hade under Gustav Vasa definitivt ersatts av den kungliga utnämningen. Det gällde att utnyttja alla pålagor, även häradshövdingens fodring hos bönderna, till rikets gagn. Sålunda voro de små öländska häraderna, som tidigare till hövdingar haft män ur det lokala frälset eller rentav bönder, numera ofta sammanslagna två, tre stycken och förlänade till en fogde eller fogdeskrivare såsom del av hans lön.

Även Anders Olsson fick ju ämbetet delvis i sin egenskap av gammal kungatjänare, men i hans fall var det väsentligare att han tillhörde en släkt, som av ålder rekryterat dessa allmogens förtroendemän. Trots källornas bristfällighet veta vi, att hans mors förste man, hans morfar och dennes far voro häradshövdingar. För Anders Olsson betydde ämbetet främst ett ökat anseende på hemön; han var den ende häradshövdingen som var infödd där och ej var i kungens tjänst. Ekonomiskt var uppdraget ganska givande även i ett litet härad. Häradshövdingen i det lilla Förbo härad (Föra, Alböke, Löt och $\frac{1}{2}$ Köping), en fogdeskrivare, beräknade 1530 sin inkomst till 16 tunnor korn.⁵³ Då Runstens härad hade mer än halvannan gång så många bönder, får inkomsten ökas i proportion därefter. För frälsfriheten och förläningarna krävdes dock en motprestation. I 1537 års rusttjänstlängd står Anders Olsson med, dock för en ringa prestation. Han skulle jämte en medbroder utrusta en skytt.⁵⁴

Anders Olssons verksamhet som häradshövding kan för tiden 1544—49 belysas med hjälp av fogderäkenskapernas längder över kungssaköret. Det var säkerligen svåra år för en domare, som tillika var en jordägare bland andra i häradet. Nu var det räfst efter dackeupproret, i vilket öläningarna visat sig förrädiska mot konungen, sannolikt föranledda därtill i första hand av den hårda statshushållningen på ön. Borgholms ladugård hade plundrats och flera av kungens män hade dödats.

Häradstingen måste döma till stränga straff för aktivt deltagande i upproret och överträdande av de kungliga förbuden mot hjortjakt och ekhuggning. Många domar voro av den art att de måste ha upprört böndernas — och kanske också häradshövdingens — rättskänsla. I Runstens härad slapp sålunda en bonde från Kläppinge (Bredsätra) undan med böter för dråp på två konungens »hovmän», ty han angav sin broder(?) och en dräng som medbrottslingar. Dessa avrättades och deras gods förklarades förbrutna. Två bönder fälldes för att de gömt silver från Runstens kyrka undan konfiskationen,

⁵³ KA: Fogdarnas räkenskaper 1529—1533, s. 75.

⁵⁴ HH 3, s. 4.

»som var ett kors vog 24 lod». Sin släkting Frende Persson, bonde i Gärdslösa, måste häradshövdingen bötfälla, »för han seglade till Tyskland i förbud.»^{54a}

I själva verket var Anders Olsson vid denna tid den siste öländske frälsemannen. Det svaga öländska frälset hade — som flerstädes ovan framkommit — under medeltidens sista skede varit svårt beträngt; det hade i det stora hela utdött eller blivit utköpt från öns jord. I 1544 års räkenskap över den årliga fodringen — som utgick av all jord, ej blott skattejord — få vi för första gången en översikt över innehavet av frälsejord på Öland.⁵⁵ Det befinnes då att frälset innehade 20 % av jorden — förhållandevis litet —, att denna jord till övervägande del innehades av några personer ur högadeln samt att den ende jordägaren, som kan kallas ölännings, var Anders Olsson. Med fjorton hela och en halv gård var han den nionde i ordningen av frälsejordens ägare efter Ture Trolle, Jakob Turesson (Rosengren) (som stod för sin trolovade Märta Eriksdotter Ryning), Jon skrivare till Barkestorp (som stod för sin hustru Anna Klasdotter Kyle), kungen själv (vars gods dock tillkommit på ovanligt sätt), Ebba Eriksdotter (Vasa), Gunnel Johansdotter Bese, Jöran Åkesson (Tott) och Svante (Stensson) Sture. Men medan för dessa och för åtskilliga mindre småländska frälsemän de öländska godsens voro en ringa del av deras förmögenhet, voro de för Anders Olsson nästan allt. Vi skola nu taga hans gods i betraktande.

I Högsrum socken, varifrån släkten stammade, voro nu flera av dess gamla gods, däribland sätesgården, i kungens händer. Anders Olsson ägde här blott en gård i Karum, en i Söderby och en i Vipetorp. Karum hade han givit i morgongåva till hustrun; det hade tidigare varit hans mors första mans sätesgård. Att hans moster Lucia ägt en gård där, visar att Karum var hans mors arv. I Söderby hade hans moster Anna haft en gård i morsarv.

I grannsocknen Råpplinge hade Anders Olsson två gårdar i kyrkbyn och en i Äpplerum; i Råpplinge hade ju hans mormors far haft sin sätesgård. I Gärdslösa socken tillhörde honom hans sätesgård Högtomta, fyra gårdar i kyrkbyn och en öde i Övre Bägby; i Bägby hade hans kusin Lasse Sandersson sålt ett gods till hans moster Lucia. I Norra Möckleby ägde Anders en gård i Betatorp och en i Bröttorp, i Gårdby en gård i Ullevi och en halv i kyrkbyn; i Ullevi hade en hans mormors syster sålt jord. Härtill kommo några smärre gods,

^{54a} KA: Smålands handlingar 1544: 9, 1547: 2, 1549: 2.

⁵⁵ KA: Smålands handlingar 1544: 9.

t. ex. en utjord i Greby (Räpplinge), vilka dock ej infördes i jordeboken.

Därjämte ägde han ett antal gods på fastlandet: i Vimmerby socken i Sevede gårdarna Vinketomta, Falla, Gissemåla, Ramshult och Kvilla; i Åseda socken i Uppvidinge gårdarna Bo och Slåttre samt en kvarn i Sandsryd.⁵⁶ Dessa gods och på Öland åtminstone gården i Bågby hade Anders Olsson ärft efter sin moster Lucia Andersotter, som ärft sin barnlöse son Sone Pedersson. Gårdarna i Vimmerby voro gamla släktegods, de övriga voro Lucias arv efter föräldrarna.⁵⁷

Genomgången av Anders Olssons egendomar visar, att nästan allt han ägde var arv efter modern och en moster. Hans far känna vi blott till namnet. Sannolikt var sätesgården Högtomta och gårdarna i Gärdslösa by ett arv efter honom.

Dessa gods på Öland och i Småland voro Anders Olssons under de senare åren av hans liv. Om hans tidigare ekonomiska förhållanden ha vi blott två uppgifter: 1523 sades »rikets fiender» ha avträngt honom hans gods; 1536 sades gården i Karum någon tid ha legat under kronan. Fråga är, huruvida Anders Olsson någonsin återfick alla sina arvegods. I uppgörelsen med konungen 1582 avstod hans son — utom från de gods fadern ägt — även från två gårdar i Högsrum, två i Vedby, två i Ekerum och en i Halltorp (alla i Högsrum socken).⁵⁸ Två av de listor, som uppgjordes vid denna tid över Anders Olssons f. d. gods, upptaga därtill en gård i vardera Slagerstad (Stenåsa) och Kastlösa, en tredje lista därjämte gods i Abbantorp (Högsrum), Gunnerstorp (N. Möckelby), Bjärby (Runsten) och Tävelsrum (Torslunda) samt diverse utjordar.⁵⁹

En granskning visar att samtliga dessa gods under 1540-talet tillhörde Gustav Vasas »arv och eget». Gårdarna i Högsrum, Vedby, Bjärby, Slagerstad och Kastlösa hade han indragit från Brask. De hade tidigare ägts av Anders Olssons moster och hans syssling, och Anders kunde resa vissa arvsanspråk på dem.⁶⁰ Godsen i Ekerum och Halltorp hade tidigare tillhört Sten Sture d. ä., som uppges ha fått Ekerum i byte av kronan.^{60a} Sannolikt tillhörde de Gustav

⁵⁶ Godsen i Vimmerby hörde enligt KA: Smålands handlingar 1546: 6 till »Anders Jönsson (!) på Öland» och voro 1554 (ibid. 1553: 15) till största delen vederkända efter »Anders Frende». Godsen i Åseda voro 1549 (ibid. 1549: 5) förda på »hustru Lucia på Vinketomta» men vederkändes 1554 (ibid. 1554: 8) efter »Anders Olsson på Öland». Säkertligen var Lucia död 1549, Anders' dödsår; jordeböckerna voro konservativa.

⁵⁷ Om arvet efter Sone och Lucia finnas flera, delvis oriktiga uppgifter i Biographica F 17 b och Strödda kamerala handlingar 2. Att märka är att systemen Elin ägt en gård i Bo.

⁵⁸ Samtida avskrift i Strödda kamerala handlingar 2.

⁵⁹ Biographica F 17 b och Strödda kamerala handlingar 2.

⁶⁰ Annas avkomma synes ej ha behållit sitt frälse; Idas avkomma synes ha utslocknat.

^{60a} KA: Arv och eget 42 (»Gamble herr Sten Stures jordebok»).

Vasas arv efter honom. Abbantorp tillhörde Skoklosters f. d. gods; om Gunnarstorp och Tävelsrum är intet bekant. Det är inte osannolikt att Anders Olsson med någon rätt kunde hävda anspråk på alla dessa gods.⁶¹

Beträffande dessa gods, som senare sades ha tillhört Anders Olsson, synes det stå klart, att han blott hyste anspråk på dem. Oklarare är förhållandet i fråga om de gods, om vilka det i promemoriorna från omkring 1580 heter, att »andra av adeln» tagit dem från Anders Olsson och hans son. Dessa listor upptaga en mängd gods på Öland och i Småland, lika många som dem Anders Olsson veterligen hade. För många av dem uppges deras dåvarande ägare, personer ur högfrälset och lågfrälset; vissa gods äro desamma som de ovan nämnda. Huruvida dessa gods någonsin tillhört Anders Olsson eller han ens haft grundade anspråk på dem, är högst tvivelaktigt. Kungamakten samlade gärna anspråk på frälsets gods utan att närmare pröva deras hållfasthet. Den möjligheten kan dock ej uteslutas, att Anders Olsson i sin ungdom nödgats pantsätta gods som han senare ej kunde lösa ut. Att han så länge var i underordnad hovtjänst kan knappast förklaras på annat sätt än att han var i ekonomiskt trångmål.

»Item Anders Olsson i Högstomta var häradshövding i Runstens härad pro anno 49 och är nu död.»⁶² Denna notis i en fogderäkenskap ger oss slutpunkten för Anders Olssons levnad. Han efterlämnade hustrun Birgitta Jonsdotter och en minderårig son Olof. Sannolikt hade Anders Olssons ekonomiska ställning varit svag; änkan blev snart hårt trängd av fordringsägare. Hon fann ett mäktigt men farligt stöd hos sin makes forne herre, konungen. Drottning Margareta utfärdade redan i januari 1550 ett skyddsbrev för änkan och hennes gods.⁶³ Birgitta Jonsdotters ställning som sonens förmyndare blev dock snart ohållbar. Hårtill bidrog säkerligen att hon gifte om sig med en ofrälse man, Anders Jakobsson, sannolikt identisk med den Anders, som i 1550-talets fogderäkenskaper nämnes som bonde på Vinke-tomta.

Efter denna deklassering uppfordrades hon sannolikt till det för sonen katastrofala steg hon tog 1554. Som det senare hette, ställde hon en ödmjuk begäran till konungen att gunsteligen anamma sonens

⁶¹ I detta sammanhang bör påpekas att Olof Jonsson i Högsrum enligt Genealogica 2 hade en dotter Ingeborg gift med en Olof Hermansson utan känd avkomma. Kanske är det från henne eller från Elin Andersdotters söner som Sten Stures och Gustav Vasas godsinnnehav på Ölands västkust härrör. Till Gustav Vasas äldsta gods på Öland hörde en jord i »Högsrums gårde».

⁶² KA: Smålands handlingar 1549: 2.

⁶³ Avskrift i Biographica F 17 b.

gods till sig såsom hans förmyndare.⁶⁴ Hennes begäran förklingade inte ohörd. Den 2 augusti befallde Gustav Vasa sin fogde över Grönskogs ägor: »De gods uppå Öland som haver hört salige Anders Frende till och äro pantsatta, må du igen lösa för så många penningar som de utsatta äro».⁶⁵ Fogden utförde sitt uppdrag prompt och samma år infördes alla gods en i jordeboken över »arv och eget», första året med en anteckning över ursprunget, senare blott som gods bland alla andra, som kungen med olika metoder tillskansat sig. Arrangemanget skulle gälla, tills Olof Andersson nått myndig ålder. En gård gick dock definitivt förlorad, Karum, Birgittas morgongåva. Efter sitt nya gifte var hon ej berättigad att äga frälsejord. Ett par gårdar gingo kungens näsa förbi. Birger Nilsson (Grip), hos vilken Sone Pedersson varit fogde, hade lagt beslag på sin forne tjänares gods i Vimmerby socken. Grönskogsfogden fick befallning att diskutera saken med herr Birger, och resultatet blev att denne behöll Gissemåla och Ramshult.⁶⁶

Birgitta Jonsdotter och hennes son voro nu helt hänvisade till den kungliga nåden, som också gav dem ett knappt levebröd. Den forna sätesgården, Vinketomta, unnades i livstidsförläning åt dem.⁶⁷ En notis från 1558 visar, huru fogden på Linköpings gård fick kunglig befallning att ge »hustru Brita» sex pund råg; »desslikes att hennes son där på gården skall hava kost».⁶⁸

Gustav Vasa hade från början betraktat förmyndarskapet som en form för expropriering; de öländska gårdarna hade lagts under »ladugårdarna» i Rälla och Gärdslösa. I den mån han hade löst ut dem ur pantsättningen, hade han ju också fått en viss äganderätt till dem. Olof Anderssons inträdande i myndig ålder medförde ingen skillnad. Han blev således en av Smålands fattigaste knapar. En längd över småländska frälsemän, som 1574 löste rusttjänstplikten i silver och mynt, visar »Olof Andersson till Vinketomta» såsom den siste och

⁶⁴ Avskrift av brev 1582 i Strödda kamerala handlingar 2.

⁶⁵ GVR 24, s. 382; när det senare i samma brev talas om de gods, »som haver hört salig hustru Ida till och herr Birger Nilsson nu haver hand emellan, dock inga brev eller skäl häruppå», är det säkerligen ej Ida Månsdotter utan Lucia Andersdotter (och gods en i Vimmerby) som åsyftas.

⁶⁶ KA: Smålands handlingar 1554: 3, 1555: 1; RA: Biographica F 17 b; Strödda kamerala handlingar 2. Jämför n. 65.

⁶⁷ De första åren voro kanske även Kvilla och Talla anslagna till dem, ty de tre gårdarna sammanfördes i jordeboken under rubriken »Anders i Vinketomta» eller »Vinketomta ägor». (KA: Smålands handlingar 1556: 11, 1558: 18). Men redan 1558 avskildes Vinketomta och avfördes ur jordeboken över Grönskogs ägor; i häradsjordeboken kvarstod det dock som »Kungl. Maj:ts gods». I 1612 års kungabrev återopades förläningsbrev på Vinketomta utfärdade av Erik XIV och Johan III.

⁶⁸ GVR 28, s. 257; att det är Birgitta Jonsdotter som avses, visas av fogdens motsvarande brev för »hustru Brita Jonsdotter i Vinketomta», bevarat i avskrift i Biographica F 17 b.

obetydligaste; han behövde blott utgöra 50 mark.⁶⁹ I hardsjordeboken stod Vinketomta kvar bland arv- och egna-godsden men med anteckning om dess egenskap av »sätessgård» eller »knapesgård». 1575 hette det: »Vinketomta besitter en adelsman och är hans egen gård».⁷⁰ Trots sin fattigdom var han dock ansedd nog att få ett frälse gifte med Ingeborg Christersdotter (Hjortösläkten) och att kallas till riksdagarna.⁷¹

Olof Andersssons levnadsmål måste rimligtvis bli att återvinna det arv, som så hänsynslöst frångåtits honom. Han återfick det aldrig, ty Johan III ville helst befria Öland från frälsegods. Men 1580 fick han i förläning tio kronogods. Dessa ersattes 1582 med ett byte. I vederlag för arvet fick Olof Andersson ett större antal kronogods i nordöstra Småland och i Östergötland. I uppgörelsen indrogos Olofs sysslingar Brita och Johanna, Anna Andersdotters dotterdöttrar, detta trots att deras mor, sannolikt till följd av sitt gifte med den ofrälse Karl Siggesson i Gåselöt (Törnevala), avstått till konungen all arvsrätt till släktens gods. Deras män, Jöns Larsson i Herrbeta och Sten Ravalsson i Gåselöt, fingo frälse för sina gods. Deras efterkommande tillhörde lång tid framåt kategorien ofrälse personer med frälse gods. I motbrevet uppgav Olof Andersson alla anspråk på sina arvegods — vilka för säkerhets skull beräknats påfallande frikostigt — och hans sysslingar uppgåvo genom sina män alla arvsanspråk på såväl dessa gods som dem som Anders Olsson sålt till kungen. Härmed hade Olof Jonssons i Högsrum avkomlingar definitivt lösts från sambandet med Öland.⁷²

⁶⁹ KA: Frälse- och rusttjänstlängder 34.

⁷⁰ KA: Smålands handlingar 1571: 14, 1572: 16, 1573: 15, 1574: 13, 1575: 11.

⁷¹ SRA, ser. 1, avd. 1, 2, s. 717 (förteckning över adeln 1586). Den följande framställningen bygger väsentligen på J. A. Almquist: Frälsegodsden i Sverige under storhetstiden IV: 2 (Vinketomta) (manuskript i KA); jämför även samma verk III: 2 (Kringstorp).

⁷² Säkertligen var det för att förbereda uppgörelserna 1580 och 1582 som Rasmus Ludvigsson för konungens behov uppsatte vidlyftiga promemorior över Olof Anderssons härstamning och hans godsanspråk. Till hjälp tycks han ha haft Hans Brasks släktbok (i orig.?) och Olof Andersssons släktarkiv. Av dessa promemorior finnas nu: i Biographica F 17 b ett ark med rubriken »Oloff Anderssons handlingar» omfattande stamtavla, register av Jöns Mattssons frälse- och sköldebrev och en oavslutad gods-förteckning, samt första sidan av tre hophäftade ark upptagande en avskrift av skyddsbrevet 1523 och register av Jöns Mattssons frälsebrev och Lucia Andersdotters köpebrev 1491 (återstoden av häftet upptages av senare avskrifter ur Rasmus' delvis förlorade promemorior; häftet är avskrivet i KA: Reduktionskommissionen: Kopiebok på donationsbrev som ej förekomma i RR I); i Strödda kamerala handlingar 2 ett ark med rubriken »Anders Frenedes och hans medarvingars gods som salig K. M:t låtit vederkännas» omfattande stamtavla och avslutad gods-förteckning, ett löst papper upptagande de 1531 sålda godsden, en stamtavla, regist av Anders Olssons morgongåvobrev och rubriken »Dessa efterskrivna gods och gårdar utav Anders Frenedes till Högtomta hava andra borta», ett löst papper med rubriken »Dessa gods och gårdar på Öland hava andra ifrån Olof Andersson dem han ock K.M:t gärna upplåta och skänka vill»

Välståndet blev kortvarigt för Olof Andersson. Redan efter två år drog den nyckfulle konungen in alla bytesgodsen, vilka han nu ville betrakta såsom förläning på behaglig tid. Den enda ersättning Olof Andersson tycks ha fått bestod i att Vinketomta nu avfördes ur jordeboken och övergick till att bli sätesgård. Han dog snart därefter (1589—1591) lika fattig som han levat. Året före sin död återgav kungen emellertid änkan godsen, denna gång i egenskap av livstidsförläning. Fru Ingeborg hade större lycka än sin make; hon fick 1597 bekräftelse på förläningen såsom evärdligt frälse för henne och hennes efterkommande. Hon överlevde sin make länge; i förteckningar över smålandsadelns gods 1607 står »fru Ingeborg till Vinketomta» för fjorton gårdar, ett torp och en kvarn utom sätesgården; här till kommo pantsatta gods, två gårdar och ett torp.⁷³

Efter Ingeborgs död 1612 bekräftade Gustav II Adolf tills vidare innehavet av godsen för arvingarna.⁷⁴ I en stamtavla förekommer en son Sten, som måste ha dött i omyndig ålder. Vinketomta ärvdes av dottern Sofia, gift med en krigsman Knut Mickelsson.⁷⁵ Vid taxeringen för Älvsborgs lösen uppgav sig denne inneha Vinketomta, »avbrunnet av fienden», samt ett tiotal gårdar.⁷⁶ Hans egenskap av frälseman var diskutabel; hans änka framskaffade 1640 hela tre intyg om att Knut vid kröningen 1617 varit härold jämte tre frälsemän.⁷⁷ Själv kallades hon då »välborna fru Sofia Siöblad till Vinketomta», vilket — trots bristen på bevarade sigill — visar att Anders Olsson upptog sin morfaders vapen, tre sjöblad. Då släkten vid riddarhusets instiftande ej hade någon manlig medlem, kom den aldrig att bli introducerad där.

En andra dotter Brita var gift med en från det nordtyska hertigdömet Kassuben inflyttad adelsman Daniel Zelow, som tog förläningsgodset Virum (Misterhult) till sätesgård,⁷⁸ en tredje dotter Cecilia med kronfogden Jöns Bengtsson, en ofrälse man.⁷⁹ Sofia och

upptagande avslutad förteckning på dessa även i Småland samt ett löst papper upptagande avskrift av motbrevet 1582 skriven av annan hand men med Rasmus' anteckningar. I KA: Sandbergsska samlingen FF 14890—99 finnes en liknande godslista, »Dessa gårdar äro Anders Olssons arvegods till Högtomta», skriven av en yngre hand.

⁷³ KA: Frälse- och rusttjänstlängder 28: D 14, E 66.

⁷⁴ Avskrift av hans brev i RA: Biographica Z 2 (Zelow).

⁷⁵ Om honom och hans son se Elgenstierna: Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 8, s. 631.

⁷⁶ KA: Älvsborgs lösen 1613 3: 4, 20: 9.

⁷⁷ RA: Biographica S 35 (Sjöblad till Vinketomta).

⁷⁸ Om honom och hans ättlingar se Elgenstierna 9, s. 150; i ett brev avskrivet i RA: Biographica Z 2 (Zelow) ber Brita ödmjukt Knut Sparre om bistånd och klagar över sin fattigdom efter den skuldsatte makens död.

⁷⁹ Almquist, Frälsegodsen, III: 1, s. 455. Av KA: Älvsborgs lösen 1613 20: 9 framgår att David Zelow 1615 ägde fem gårdar utom Virum samt att Jöns Bengtsson ägde fyra frälsegods.

Brita stodo efter sina mäns död såsom innehavare av förläningsgodsen och fingo förnyad bekräftelse på dem 1637 och 1647. Med dessa »välborna fruars» död kan Anders Olssons släkt sägas ha utslocknat, ty deras söner räknade sin släkt på fädernet.

Sofias son Olof Knutsson Wachtare kämpade i Gustav II Adolfs, Kristinas och Karl X Gustavs krig, steg till kapten och adlades 1642 med namnet Wachtorn. Hans ätt utgick med honom; då hans döttrar voro gifta med ofrälse män, övergick Vinketomta, som nu hade säterikaraktär, efter änkans död till Britas gren av släkten. Hennes äldste son Olof, som blivit kapten i amiralitetet men aldrig tagit introduktion på riddarhuset, var då död. Vinketomta ärvdes av hans son och Britas yngre son Christer, som 1640 naturaliserats som svensk adelsman. Christer, vilkens son och sonson efter honom innehade säteriet, var även han sjöofficer; han slutade dock sin krigarbana som överstelöjtnant vid ett infanteriregemente.

Under Christer Zelows tid utsträckte kronan ännu en gång sin hand efter godsen. Under reduktionen prövades det rättmätiga innehavet av alla donations-, bytes-, pante- och förläningsgoods. Frågan om den rätta karaktären hos de gods, som först 1582, sedan 1591 givits till Anders Olssons arvingar, var nog invecklad att framkalla en dossier om 400 sidor, där alla berörda gods karaktär — även de öländska — år för år följdes i jordeböckerna, och alla brev, resolutioner och övriga handlingar i målet kopierades.⁸⁰ Reduktionsdeputerade resolverade 1691 att godsen hade karaktär av byte med bröstarvingsrätt. Innehavarna voro dock ej nöjda härmed ty de hade redan börjat avyttra godsen. 1708 resolverades så, att dessa voro byte utan inskränkning.

Målet fick ett efterspel, ty familjen Zelow hävdade nu att såsom byte mot Olof Anderssons rätta arv voro godsen otillräckliga. Man begärde hos ständerna att få ut mellanskillnaden med ränta. Målet remitterades till kammarkollegiet, som trots familjens påminnelser först 1795 fastslog att det ej kunde upptagas, då det från början varit för gammalt. Kungl. Maj:t stadfäste beslutet två år senare. Då hade redan Vinketomta och bytesgodsen gått ur familjen Zelows händer. Gustav IV Adolf blev således den, som sade det sista ordet i en tvistefråga, som uppkommit genom Gustav Vasas hänsynslöshet. Samma år föddes den siste Zelows äldsta dotter, den blivande författarinnan Sophie von Knorring, den enda namnkunniga ättlingen till Olof Jonsson i Högsrum.

⁸⁰ KA: Schylanders byten 135.

Släkten Tegnér's stamfader.

En rättelse.

Av Erik Hård af Segerstad.

I en uppsats, Tegnér'ska släkttraditioner. En granskning (PHT 1952), har jag (s. 79 och 82) framställt antagandet att Per Nilsson Humble varit son till Nils Larsson i Femtinge, som alltså skulle vara släkten Tegnér's äldste kände stamfader. Senare forskning har klargjort, att Per Nilsson visserligen var släkt med Nils Larsson's barn, men att släktskapen varit avlägsnare. Per Nilsson's fader Nils har varit ägare till $\frac{1}{2}$ hemman i Rickelstorp Södregård, Bringetofta socken, som genom köp från hans änka jämte barn och barnbarn av två giften samlades på en hand av sonen Nils Nilsson, vilken erhöll fastebrev därå $\frac{9}{8}$ 1661 och blev ihjälslagen vid pingst 1665.

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är
kr. 15:— pr år + 70 öre för porto och uttages som
postförskott för Personhistorisk Tidskrift. Önskan om
inträde anmäles till Samfundets sekreterare, docenten
BERTIL BROOMÉ, Krigsarkivet, Stockholm 80.
Bokhandelspris för löpande årgång är kr. 18:—.